

2-ТАРАУ. 1929 ЖЫЛДАРДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ

ТАҚТАКӨПР ОҚИҒАСЫ

21

Қазақстанның оңтүстігінде және Қарақалпақстанда болған наразылықтардың себептерін түсіну үшін кезінде Мәскеуде БК(б)П-ның ұйымдастыру бюросының 1928 жылы 26 қарашада болып өткен мәжілісімен таныса кеткеніміз жөн. Бұл мәжілісте Оңтүстік Қазақстан мен Қарақалпақстанда жер-су реформасын жүргізу мәселесі талқыланды. Қаралған мәселенің мән-мазмұнын төмендегі құжат ашып көрсетеді:

«БК(б)П ұйымдастыру бюросы мәжілісінің № 1 хаттамасы»
26 қазан 1928 ж.

Қатысқандар: жолдастар Лацис, Зеленский, Исаев, Калценелленбоген, Рақымов, Троцкий.

Тыңдалды: Оңтүстік Қазақстанда және Қарақалпақстанда жер-су реформасын жүргізу туралы мәселе бойынша ОК (Орталық Комитет – *Т. О.*) қаулысының жобасы.

Қаулы етілді: ОК қаулысының төмендегідей жобасы қабылдансын.

1. Қазөлкекомының (Қазақ өлкелік комитетінің – *Т. О.*) жер-су реформасын аяқтау мерзімін 1930 жылдың бірінші қаңтарына белгілеу туралы ұсынысы мақұлдансын.

2. Сырдария ауданының он ауданында жер-су реформасы (помещиктік тұрғыдағы қожалықтарды, 4-5 разрядтан жоғары ірі өсімқорлар және жоғарғы дінбасылары қожалықтарын), сондай-ақ қазақ ұйымдары белгілеген және БОАК (ВЦИК – *Т. О.*) Президиумы бекіткен еңбекпен жерді пайдалану мөлшерінен жоғары артық жерлерді алып қою жүзеге асырылсын.

3. Қарақалпақ облысында – помещиктік тұрғыдағы қожалықтарды, өсімқорлардың, ірі саудагерлердің және жоғарғы дінбасылары қожалықтарын, сондай-ақ қазақ ұйымдары белгілеген және БОАК (ВЦИК – *Т. О.*) Президиумы бекіткен еңбекпен жерді пайдалану мөлшерінен жоғары артық жерлерді алып қою жүзеге асырылсын.

3. Қарақалпақ облысында – помещиктік тұрғыдағы қожалықтарды, өсімқорлардың, ірі саудагерлердің және жоғарғы дінбасылардың қожалықтарын, сондай-ақ арнайы бекітілген тізім бойынша бұрынғы Хиуа хандығының жоғарғы төрелерінің қожалықтарын жоюмен шектелген жөн.

4. Жер-су реформасының нәтижесінде алынған жер қорын жерсіз және жері аз қожалықтарға бөліп берген, оның үстіне бөліс кезінде еңбекші сыбағаластарға олар өңдейтін еңбек нормасы көлеміндегі жерді олардың өздеріне бекітіп берудің артықшылық құқын қалдыру керек.

5. Сырдария округінде және Қарақалпақстандағы барлық жойылатын қожалықтардан мал мен а-ш (ауылшаруашылығы – *Т. О.*) мүлкі ақысыз сұрыпталып алынсын.

6. ОГПУ органдарына Қазөлкекомымен бірге кезінде солардың өздерінің қожалықтары болған округтерден тыс жерге аударылатын адамдарды анықтау ұсынылсын.

7. Жер-су реформасын жүргізу кезінде көпұлтты құрамды аудандарда жер-су реформасының ұлттық араздықты қоздыру мақсатына пайдаланылып кетпеуіне назар аударған жөн.

8. РСФСР халкомкеңесіне жедел түрде Қазақ үкіметінің жер-су реформасы туралы, сондай-ақ тізімге алу тәрізді, ұйымдастырушылық шығындары бойынша да есептерін қарап шығу ұсынылсын.

9. Қазөлкекомына жер-су реформасын кедейлер қожалықтарын, бөлінген жерлерді олардың игеруі үшін, колхоздарға біріктіру мақсатымен жер-су реформасын колхоз құрылысы үшін барынша пайдаланған жөн.

10. ЭКОСО-ға (экономикалық кеңес – *Т. О.*) Қазақстандағы жер-су реформасы жүргізілетін аудандарды тракторлармен қамтамасыз етуді күшейте түсу қажеттігі ұсынылсын.

Төраға (Лацис)

Дұрыс: БК(б)П Қазөлкекомының
ауыл-деревня бөлімінің хатшысы: (Наразова)

Қазақстандағы ірі байларды және хан, төре тұқымдарын кәмпескелеу шараларының алғашқы қорытындысы негізінде, көп кешікпей-ақ қабылданған бұл қаулының, әсіресе екі бабы біз әңгіме етіп отырған мәселеге тікелей қатысты. Оның бірі – қаулыдағы №3 бап-

тағы мәселе – Қарақалпақстан жерінде кімдердің қожалықтары жедел жойылатыны туралы болса, ал келесі № 5 бапта – осы жойылатын қожалықтардан малдарды және ауылшаруашылығы мүліктерін олардың иелеріне ақы төлемей-ақ тартып алу мәселесі атап көрсетілген.

Ал енді осының өзі әділеттілік пе? Біздің ойымызша, бұл – барып тұрған заңсыздық. Бұл аз болғандай, түрмеге қамау және күштеп жер аудару да күн тәртібінде тұрды (Аталған қаулының №5 бабын қараңыз). Ал енді мұндай төтенше күштеу мен зорлық-зомбылыққа неге көнбейсің, неге наразы боласың деп, аukatтылар мен дінбасыларына тағы да қысым жасаған жөн бе еді? Адамгершілік пен имандылықтан жұрдай бұйрықшыл-әкімшіл сталиндік жүйенің қайраткерлері бұған: «Иә, жөн», – деп жауап бергені белгілі.

Қарақалпақстан жеріндегі Тақтакөпір оқиғасы да міне, осындай қайғылы саясаттың жемісі еді.

Жоғарыда айтып кеттік, Голощекин өзінің Сталинге жазған хатында Қарақалпақстанның Тақтакөпір елді мекенінде болған наразылықтың мерзімін 1929 жылдың 27 қыркүйегі деп нақты атап көрсетеді. Бұл толқу көп кешікпей-ақ, бүкіл Қазақстан жерін қамтыған жалпыхалықтық бас көтерулерге ұласты. Наразылық туралы архив қойнауында сақталып қалған жадығаттар баршылық. Олардың ішіндегі ресми және мәселені жан-жақты баяндайтыны – осы толқуды тексеру үшін Қарақалпақ автономиялы облысында арнайы жұмыс істеген БК(б)П Орталық Комитеті тобының баяндау хаты. Енді осы құжатқа сүйене отырып, Тақтакөпірдегі наразылықтың себептеріне үңіліп көрелік. «Тақтакөпірде 27 қыркүйекте болып өткен оқиға, – делінеді аталған құжатта, – ҚҚАО-ның (Қарақалпақ, автономиялы облысының – *Т. О.*) солтүстік аудандарында (Қоңыратта, Қараөзекте, Кегейліде, Шымбайда, Ходжеліде және Тақтакөпірде) өзіне ұя салған, орталығы Шымбай болып табылатын контрреволюциялық ұйымның қалған бөлігінің бас көтеруі болып табылады» (348-іс, 50-п.).

Міне, ресми партиялық құжат осылай дейді. Бірақ тергеу жұмыстарының біз танысқан материалдары болсын, тағы басқа жадығаттар болсын, мұндай ұйымның шындығында болғанын нақты дәлелдей алмайды. Осыған қарағанда, мәселені тексеріп отырған лауазымды партиялық топ, негізінен ОГПУ-дің кейбір жаңсақ, өздерінің бастарын қорғауға арналып, әдейі қолдан жасалған лақап деректеріне сүйеніп отырғандай.

ОГПУ-дің сондай ресми құжатынан үзінді келтірелік. Бұл құжатта Қазақстан ІІІ ОГПУ-інің бастығы Волленберг және оның басқармасының, бөлімінің бастықтары шешкен, Берзин қол қойған.

«...Осы жылдың жазында, – деп жазылған онда, – Шымбай, Тақтакөпір, Кегейлі, сондай-ақ ҚАО-ның оңтүстік аудандарында байлар мен ишандардың контрреволюциялық ұйымдары құрылды. Ұйымның басында белгілі бір ишанның баласы Исмадуллаев Жалел-Мақсұм – бұрынғы патшаның болыс басқарушысы және Әмудариядағы орыс-казактарының 1919 жылғы көтерілісіне белсене қатысушы; Нұрымов Барлықбай – бай, руда ықпалды атқамінер, сондай-ақ 1919 ж. көтеріліске қатысушы, исламды беріле жақтаушы және т. б. тұрды.

Осы жылдың қыркүйек айында олар ұйымға мүшелер тарта бастады. Оның үстіне оған алғаш ауылдардан бірнеше адамдар, неғұрлым ықпалды байлар мен ишандар кірді» (17-т, 348-іс., 1-2-п.).

Мұнан әрі Қазақстан ОГПУ-інің басшылары Шымбай мен Кегейлі аудандарының контрреволюциялық ұйымдарының бөлімшелерінде барлығы 79 адам ұсталғанын, олардың ұлттық және әлеуметтік құрамдары әртүрлі екенін төмендегідей кестелермен арнайы бөліп көрсетеді:

Қарақалпақтар (адам саны)	Қазақтар (адам саны)	Өзбектер (адам саны)
75	2	2

Әлеуметтік жағынан алғанда, 58 тұтқындалған адам төмендегідей топтарға бөлінеді:

Байлар (адам саны)	Орташалар (адам саны)	Кедейлер (адам саны)
31	12	3

Бұлардың ішінде дін қызметкерлері – 4 болса, ал кеңес органдарының қызметкерлері – 6 (Сонда. 2-п.).

Ал енді осы ОГПУ табанды түрде айыптап отырған контрреволюциялық ұйымдар мен Тақтакөпірдегі оқиғаның қандай өзара байланыстары бар деген мәселенің басын ашып алалық. Бұл үшін Тақтакөпір оқиғасының өзі қалай болғанын нақтырақ әңгіме етуге тура келер.

Біздің қолымызда бар дерек бойынша, бұл бас көтеруге шамамен 250-300-дей адам қатысқан. Бұған тек байлар мен ишандар

ғана емес, әртүрлі әлеуметтік топтар, яғни орташалар мен шаруалар да қатысқан деуге негіз бар. 300 адамның бәрін қалай бай, ишан дерсің. Рас, мұны ОГПУ құжаттары мойындағылары келмей, халықтың едәуір бөлігі аудан орталығын басып алған басмашылардың қысымшылығына осы оқиға да қатысты деп көрсетті (Сонда. 3-п.).

Оқиға былай басталған. 1929 жылы 27 қыркүйекте шамамен күндізгі сағат 1 кезінде аудандық қала Тақтакөпірдің оңтүстігінен «Аллалап» айғайлап, ұран тастаған, жауар бұлттай түнерген, винтовкалармен қаруланған 30-дан аса басмашылар қалаға басып кірді. Бұл – базар күні болатын. Жұрттың бәрі базар төңірегінде топырлап жүрген уақыт еді. Келгендер Алланың атынан сөз сөйлеп, оларға қосылуға, қаланы қиратып, кәпірлерді, орыстарды құртуға шақырды. Күтпеген төтенше оқиғадан үрейлері ұшқан халықтың көбі бассауғалап, бәледен аулақ деп, жан-жаққа қашып құтылуға тырысты. Бірақ ауыздығымен алысқан жарау салт атты басмашылар мылтықтарын кезеп, қашқындарды тоқтатты. Базар халқын дедектетіп, алдарына салып алған басмашылар халықты оққағар қалқан етіп, мемлекеттік мекемелер мен ұйымдар орналасқан қаланың орталық бөлігіне қарай жылжыды. Мұндай жағдай бола қояр деп күтпеген, оның үстіне басмашылардың Кеңес өкіметі және партия органдары қызметкерлеріне деген мейірімсіздігін о бастан-ақ жақсы білетін мекеме қызметкерлері басмашылар келе жатыр дегенді естіген бетте-ақ, жан-жаққа тым-тырақай қашып, бассауғалайтын жер іздеді.

Басмашылар мен оларға ілескен халық иесіз қалған аудандық партия, атқару, комсомол комитеттеріне, Қосшы одағына, халық сотының адам қамайтын камераларына және басқа мекемелер мен қазыналық дүкендерге бұза-жара басып кірді. Олардағы іс-қағаздарын, тергеу істерін, киім-кешекті талан-тараж етті.

Большевиктердің көсемдерінің қабырғаларда ілулі тұрған суреттерін көздеп атты. Маркс пен Дзержинскийдің суретін қабырғадан жұлып алып, қорлады. Ал Ленин мен Рыковтың портреттерін еденге лақтырып тастап, аяқтарымен таптап, оларға қарғыс айтты.

Айта кеткен жөн, Тақтакөпір тым қорғансыз да емес еді. Онда құрамында 20 адам бар Дедов басқаратын қарулы коммунарлар отряды бар болатын. Бірақ басмашылардың алғашқы атқан мылтық даусынан кейін-ақ коммунарлар жанұшыра тым-тырақай қашты. Ал әр жерден бір мылтық атып, бытыраңқы қарсылық көрсеткендерді басмашылар табанда атып өлтірді. Мұндай өлгендердің жалпы саны – барлығы 8 адам болды. Олардың ішінде отряд командирі Дедовтың өзі де бар еді.

Әсіресе, әншейінде елге қоқандағанда алдарына жан салмайтын аудан орталығындағы кеңес қызметкерлері сужүректік, қорқақтық танытып, қандайда бір болмасын қарсылық көрсетуге жарамады.

Шын мәнінде, басмашылар мен олардың жағына шыққан жергілікті халық табан тіресе қарсылық көрсете алатындай елеулі саяси күште емес еді. Мұны он-ақ адамнан, оның ішінде алтауы ОГПУ күштері дивизионының және төртеуі коммунистерден құралған болмашы әскери топтың Грязнов дегеннің басшылығымен басмашылармен 2 сағат бойы атысып, Тақтакөпірді қайтарып алуынан да көруге болар еді.

Тақтакөпірдің өзінде ғана 100-150-дей қызметкерлер және тағы көптеген батырақтар мен жұмысшылар бар екендігін және олардың бір бөлігі қаруланғандар екенін және қалғандарында қаруландыруға мүмкіндіктер болғанын ескерер болсақ, әрине, Тақтакөпір тұрғындары өздерінің күштерімен-ақ басмашыларға соққы бере алатын еді. Бірақ ОГПУ органдары атап көрсеткілері келмесе де, мынаны да ескермеуге болмайды, Кеңес өкіметінің мақта даярлау науқанындағы зорлық-зомбылықтары, ауылшаруашылығы салықтарын салуға байланысты асыра сілтеулері – халықтың заңды наразылықтарын туғызғандықтан, халық өкіметті жақтап басмашыларға қарсы соғысуға да онша құлықты бола қоймады.

Оның үстіне ОГПУ мәліметтерінде Қарақалпақ жеріндегі басмашылар ылғи да «бандиттер шайқасы» ретінде көрсетілсе де, қолда бар мәліметтер олардың жергілікті халықты жаппай ойрандағанын немесе үкімет әскерлерін жусатып қырып салғанын дәлелдеп бере алмайды. Керісінше, олардың өздері іздерінен бір елі қалмай қойған үкіметтің әскери күштерінің, яғни жазалаушылардың құрбандықтары болды. Сөзімізге дәлел ретінде Қазақстан ППОГПУ-інің бастығы Волленбергтің Тақтакөпір оқиғасынан кейін осы орайда айтқандарын келтіре алар едік: «...ҚАО-да еш жерде олар (басмашылар – *Т. О.*) оларға қарсы әрекет еткен комотрядтарға қандайда бір болмасын елеулі соққы бере алмады, сонымен бірге айта кеткен жөн, жауынгерлік қабілеттіліктерімен де ерекшелене алған емес.

Мынаны ғана айтуға да болар еді: ҚАО-дағы банда топтарын жою, біздің жағымыздан әлі күнге дейін қалайда бір адам шығын берместен жүргізіліп келеді» (Сонда. 2-п.).

Иә, қанша банды десек те, 1929 жылғы басмашылардың 20-жылдардың басындағы басмашылардан елеулі айырмашылығы бар дер едік. Егер Кеңес өкіметі ауылда бір тапты екінші тапқа қарсы айдап

салу саясатын жүргізбесе, бұл істе күштеу, зорлау әдістерін алғашқы орынға қоймаса, біздің ойымызша, 20-жылдардың соңында басмашылық қозғалыс Орта Азияда, соның ішінде Қарақалпақстанда қайта жандана қоймаған да болар еді.

Ал енді Тақтәкөпір оқиғасына байланысты мәселенің басын ашып алу үшін, 1930 жылы 2 қаңтарда «ҚАО-дағы Бостандық және Батпаққара аудандарындағы контрреволюциялық бас көтерулер туралы» мәселені қараған БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің жабық бюро мәжілісінде сөйлеген Қазақстандағы ПП ОГПУ бастығының орынбасары Альшанскийдің стенограммаға түсірілген сөзін берелік: «Қарақалпақ оқиғаларынан нақты екі жағдайды ажырата білу керек: а) Шымбай контрреволюциялық ұйымын жою; б) Тақтәкөпір бас көтеруі.

Шымбай контрреволюциялық ұйымы біздің партиямыздың таптық бағытына қарсы күрес жүргізді... Ұйымның бағдарламалық мәселелері – олар Жұнайт ханға жібермек болған «Иттифак» (Келісім – Т. О.) деп аталатынында неғұрлым жарқын көрініс тапқан. Құжат баса назар аударарлықтай, сондықтан да мен мұнан үзінді келтіремін: «Жұнайт ханның баласы Шалтайға, Хакімбекке, Көкденбала, Ахметбекке, ҚҚАО-ның төрт солтүстік аудандарындағы халықтың игі жақсылары атынан.

Кеңес өкіметі біздерді қыспаққа алуда, үлкен салықтар салуда. Біздің көрнекті Ашулаларымыз, ишандар большевиктердің күзеттерінің, қысымының қол астында айтып жеткізуге болмайтын қанауға төзуде. Сондықтан да Сізден көмек күтеміз және Жұнайт ханның қол астына көшуді қалаймыз.

Басқарудың ескі түрлерін, шарифат сотын, аталықтар мен Ашулла өкіметін қалпына келтіруге және хан Жұнайттың нұсқауымен жұмыс істеуге уәде етеміз. Барлық халықтың атынан. Төменде игі жақсылардың қолы». (Қолдарды жинауға үлгере алмаған). (Аталған архивтен, 110-п.).

Осы жерде бізге Альшанскийдің сөзін бөліп, оның осы айтқандарының өзін қысқаша болса да талдай кетуге тура келеді. Өйткені, біріншіден, Альшанский келтіріп отырған «игі жақсылардың» хатында қойылған қолдар жоқ екенін оның өзі де мойындап отыр. Оның айтуынша, «хат иелері хатқа елдің қолын қойдыруға үлгермеген» болып шығады. Жарайды, солай-ақ болсын делік. Ал бірақ қол қойылмаған құжатқа қалай ғана сене аларсың. Мұны ОГПУ-дегілердің өздерінің әдейі қолдан жасамағандарына, сөйтіп өздерінің

«түймедей еңбегін түйедей етіп» көрсетуге тырыспағанын кім дәлелдеп бере алады бізге? Екінші күдігіміз – сол жылдары шетелде жүрген Жұнайт ханға байланысты. Алдымен, әрине, Жұнайт ханның кім екенінен оқырманды хабардар етелік. Ол үшін бәрінен бұрын осы мәселені зерттеп жүрген өзіміздің кеңестік тарихшыларымыздың Жұнайт хан туралы мәліметтеріне жүгінелік: «Жұнайт хан (Джунаид Курбан Мамед, 1860 – 1938 ж.ж.) – түркменнің феодалдық-тайпалық көсемі, Хиуаның 1918 – 1920 жылдардағы қандықол билеушісі... Қатал, ашкөз, атаққұмар Жұнайт (орыс тіліндегі әдебиеттерде Джунаид – *Т. О.*) өзінің отрядымен көрші тайпаларға қарақшылық шабуылдар жасады, өзбектерді, қарақалпақтарды тонады. 1911 жылы өзінің туған бауырын өлтірді және оның дүниемүлкін өзі алып алды. Ол өзінің қол астына бірнеше түркмен тайпаларын біріктіріп, Хиуа көлемінде аса ауқымды қарулы жасақ ұйымдастырды.

1915 – 1916 жылдары Жұнайт Хиуаға бірнеше жорықтар жасап, билікті басып алуға ұмтылды және сонымен қатар халықты тонады. Ол жеңіліп қалған соң Қарақұмға кетті, онан соң Иранға қоныс аударды.

Революция жеңген соң, контрреволюцияшыл топтар Жұнайтты еңбекшілерге қарсы күресте таптырмас одақтас деп білді. Хиуадағы қазақ бөлімдерін басқарған ақ гвардияшыл полковник Зайцев онымен жеке байланыстар орнатты.

1918 жылы қаңтарда Жұнайт ханның 1600 салт аттылары Хиуаға кірді. Хиуа ханы Исфердиар оған бағынды және формальды түрде такта қалды. Жұнайт Хиуаның дара билеушісі болды. Осылайша, басмашылық мемлекетті басқару деңгейіне көтерілді.

Жұнайт хан бандалары Түркменстан АССР-ы құрамына кіретін Петро-Александровск және Нүкіс қалаларына әлденеше рет шабуылдар жасады, айнала халықты тонады, жылқыларды, түйелерді, қойларды айдап әкетті, астықты тасып алды, тұтқындарды қатал азаптады: шаруалар мен қолөнершілерді жазалады.

1919 жылдың екінші жартысы мен 1920 жылдың басында Қызыл армияның санаулы бөлімдері және Хиуаның революцияшыл ерікті отрядтары басмашыларды бірқатар жеңілістерге ұшыратты және Жұнайт ханның резиденциясы – Бедіркентті алды. Оның өзі Қарақұмға қашып кетті. 1920 жылы Қазанда толығымен түскен Жұнайт хан бандалары ағылшын қаруларымен қаруланып, тағы да белсенділік танытып, Қоңыратты басып алды және Нүкісті қоршауға алды.

1921 жылы көктемде басмашылардың Хорезм (Хиуа) жеріндегі негізгі күштері талқандалды және Жұнайт хан тағы да шөл далаға тығылуға мәжбүр болды. 1923 жылдың соңында Жұнайт хан өзінің бандаларының санын тоғыз мың адамға дейін жеткізді және белсенді әрекетке көшті. Ол басып ала алды, Хиуа мен жаңа Үргенішті қоршады. Қиын және табанды күрестен кейін, 1924 жылдың соңына қарай Хорезм республикасы территориясындағы басмашылардың барлық ірі бандылары жойылып бітті.

1924 жылы Жұнайт хан Кеңес өкіметіне берілді. Оған кешірім жасалды, бірақ ол халықтық өкіметке қарсы қарулы күресті тоқтатпады. Ызалы жыртқыш, жуырда ғана Хиуаны билеген ол, жеңіліске, Түркменияның ең тылсым түкпірлеріне дендеп енген жаңа өмірге көндіге алмады. Жұнайт бұрынғысынша ағылшын барлауымен, контрреволюциялық эмиграциямен байланыс ұстады, жаңа басмашылар отрядын ұйымдастырды, күндердің күні болғанда капиталистік мемлекеттердің КСРО-ға шабуыл жасайтыны туралы өсек-аяң таратты.

1927 жылы жазда және күзде шегараның арғы бетінен Жұнайтқа қару-жарақ пен оқ-дәрі артқан бірнеше керуен келіп жетті. Кабулдан және Мешхедтен кейде іс бабымен шетелдік арнаулы барлау орындарының нұсқау қағаздарын тасушылар келіп жатты. 1927 жылы 19 қыркүйекте Жұнайт хан Кеңес өкіметіне қарсы бүлік жасады. Бірақ оның бандалары талқандалды, ал өзі болса шетелге қашып кетті.

Иә, кеңестік тарихшылар Жұнайт ханның өмірін осылайша жағымсыз сипаттайды. Қолымызда басқа дәлелдер жоқ болғандықтан, бәлкім, осы айтылғандарға еш күдіктенбей сене де салар ма едік, егерде кеңес тарихшыларының өздері өз еңбектерінде үзінділер келтіретін шетелдік әріптестердің балама пікірлерімен таныспасақ.

Олардың біразы басмашылар қатал, қандықол басқыншылар болды деген кеңес тарихшыларының пікірлерін теріске шығарса, ал енді Бенничен, Каррерд, Анкосс және соңғы жылдары Қазақстанға келіп-кетіп жүрген Олкот тәрізді байыпты зерттеушілер Жұнайт ханды және т.б. басмашылардың көрнекті көсемдерін «ұлттық батырлар», «діни нанымды қорғаушылар» ретінде жағымды бейнелейді екен.

60-жылдардың орта шенінде-ақ шетелдік «Среднеазиатское обозрение» журналында белгісіз автор, «Жұнайт хан – Қарақұм шөлінің королі» деп аталатын мақала жариялап, кеңестік қарама-қайшы деректерді талдап, құрбашы жайлы мынандай сұрақ тастап: «Ұлттық

батыр ма, әлде бандит пе, феодал қанаушы ма, әлде ағылшын-түрік империализмінің ақы төлейтін тыңшысы ма?» – дейді де, бұл сұрақтарға өзі жауап беріп, кеңес тарихшыларының Жұнайт хан туралы пікірлерінің қате екенін, нақты шындық шетел тарихшыларының зерттеулерінде орын алғанын айтады. Ал енді шетелдік әдебиетке келер болсақ, оларда Жұнайт ханға батыс елдерінің көмек көрсеткені расталмайды екендағы, тек бар болғаны оның Бұхар әмірі мен Энвар-пашамен арадағы байланысты теріске шығармайды.

Егер шетелдік әріптестеріміздің айтқандары шынында да шындық болып шықса (ал мұны әлі де терең, арнайы зерттей түсу қажет), онда біздер жоғарыда мәскеулік тарихшылардан қаз-қалпында қазақшаға аударып келтірген Жұнайт ханның өмірбаянының біраз жеріндегі оған берілген жағымсыз бағалар жалған болып шығары сөзсіз.

Шетелдік әріптестеріміздің ішінде Орта Азия мен Қазақстан тарихымен бел шешіп, терең айналысып жүргенін біз жоғарыда атап кеткен М.В.Олкоттың кейбір пікірлері құлақ асуға тұрарлықтай деп ойлаймыз. Ол кеңес тарихшыларының «басмашыларды бандит ретінде беталды бейнелеулерін» айыптайды. Олкоттың басмашылардың «діни білімділігін», «Қоқан автономиялық мемлекетіне» мүше болғандарын, олардың «орташа жер иеленушілер, ал енді біразының жергілікті ақсүйектерден шыққандарын», яғни олар, кеңес тарихшылары жазып жүргендей, тек қанішерлер мен бандиттерден тұрады, – деген бағалардың қате екенін айтқан ойымен келіспеу киын-ақ. Біздің ойымызша, қанша туласақ та М.В. Олкот осы жерде шындықты айтып отыр. Оның тіптен Ибрагимбек және Жұнайт хан тәрізді тайпа көсемдері «сауатты да қадірменді адамдар болатын» деген пікірінен мәскеулік тарихшылардың жөнсізден-жөнсіз, негізсіз қарсы дау айтуы келіссіз-ақ.

Біздің ойымызша, Жұнайт ханның Кеңес өкіметі Орта Азияда билікке ие болған жылдардың өзінде, өзінің соңынан саны тоғыз мыңға жететін қалың қолды ерте алған болса, бұл оның жоғарыда М.В. Олкот айтқандай, беделді халық құрметтейтін адам болғанын дәлелдесе керек.

Дегенмен, біз әңгіме етіп отырған Тақтакөпір наразылығын ұйымдастырушылардың жауаптарында олардың Жұнайт ханмен байланысы туралы ешқандай да нақты дәлел жоқ.

Сондай-ақ контрреволюциялық ұйым құрды деп айыпталғандардың тергеу кезінде берген жауаптарында мұндай ұйымның қандай жұмыстар жүргізілгенін және ол ұйымның Тақтакөпірдегі оқиғаны

ұйымдастыруға тікелей атсалысқаны, қатынасқаны туралы бұлтартпас нақты дәлелдер және жеткіліксіз.

Жекелеген адамдардың басмашыларға барып, оларды Тақтакөпірге ертіп келуін контрреволюциялық ұйымның іс-әрекеті деуге тіптен де болмайды деп ойлаймыз. Бірақ кезінде орын алған осындай, біздің көзқарасымызша шындықты бейнелейтін пікірлерді жоғарыда аталған Мәскеуден БК(б)П Орталық Комитетінен Гричманов бастап келген арнайы партиялық топ біржақты қорытынды жасап, жеделдете теріске шығарды. Сөзіміз дәлелді болу үшін БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің жабық бюросы мәжілісінде (1930 ж., 2 қаңтар) осы мәселе туралы сөйлеген Гричмановтың стенограммаға жазылған пікірінен үзінді келтірелік.

«...Алғашқы дұрыс емес көзқарас, – деген еді ол, – біз оны тоғышарлық деп атаймыз, бұл мынаған келіп тіреледі: жолдастар Қарақалпақиядағы оқиғаның шығуын, жем-шөп үшін, азық-түлік үшін басмашылардың әдеттегідей шабуыл жасауы деп бағалауы. Мұндайдың дұрыс болмау себебі, ол барлық таптық жағдайларды теріске шығарады, өйткені ол, біз жүргізіп жатқан шаралармен байланысты шиеленіскен тап күресінің жаңа кезеңін меңзеп өтеді. Оның дұрыс болмайтыны тағы мынадан, ол біздің лагеріміздегі таптық күштердің жаңаша орналасуларын көрмейді. Ақырында ол, басмашылықтың өзіндегі өзгерістерді, оның саяси ұсқынындағы өзгерістерді көрмейді. 20, 21, 24-жылдарда басмашылық басқаша сипат алды, қазіргі кезеңдегі басмашылық жаңа саяси түрге ие болды» (Аталған архивте, 87-п.).

Иә, көріп отырмыз, сталиндік тап күресінің өрши түсуі туралы қолдан жасалған теорияны басшылыққа алған Гричманов 20 жылдардың соңындағы басмашылық қозғалысқа «жаңа саяси рең» бергісі келеді. Яғни, мұны «белгілі бір саяси контрреволюциялық ұйым ұйымдастырып отыр» деуден кетәрі емес.

Бірақ біз жоғарыда атап кеткендей, тергелген тұтқындардың өздері мойындаған жауаптарынан басқа контрреволюциялық ұйымдардың Қарақалпақ жерінде жұмыс істегенін дәлелдейтін ешқандай дәйекті материалдар жоқ. Ал енді ұсталғандардың мойындағанына келсек, ОГПУ-дің қандай әдістермен болмағанды болды деп мойындататынын біздер қазір жақсы білетін болдық қой. Енді осы пікірімізге дәлел ретінде тергеу кезінде кінәларын «мойындаған» контрреволюциялық ұйым дейтіннің басшыларының өздерінің айтқандарын алға тартамыз.

Тұтқын Ибрагимов Ұббының көрсеткендері: «Иә, шындығында да, Қарақалпақ жеріндегі Шымбай ауданында мен мүшесі әрі белсендісі болған контрреволюциялық ұйым жұмыс істеді. Ұйымның алдына қойған мақсаты – Кеңес өкіметін құлату еді...

Кеңес өкіметіне қарсы бағытталған контрреволюциялық әрекетке біздерді итермелеген негізгі себептер – біз өмір сүріп отырған кезең мен идеологиялық ымырасыздығымыз болып табылады. Контрреволюциялық ұйымның жетекші құрамының өткендегі әлеуметтік-саяси жағдайы мұны растай түседі. Мысалы, мен және менің бауырым Әжім ханның үстемдігі кезінде шешуші рөл атқарған беделді атаның балалары. Орымбаев Асқар – Шымбай округіне бұрын мата және басқа да зат әкелуші ірі саудагерлер, Ерназаров Қожахмет, Жұманазар Сейтназаров, Шейхы Құдайназаровтар – байлардың балалары, ағайынды Иматуллаев Жәлел-Мақсұм және Әбдікәрім – ишанның балалары...

Әсіресе, соңғы екі жылда ауылшаруашылығы салығы – қызу, жеке салғырт жинау бағыты бойынша біздерді экономикалық тұқырға түсуге бағытталған Кеңес өкіметінің саясатына деген наразылықты одан да ары өршіте түсті. Мысалы, белдерді (салықтың түрі – *Т.О.*) қожалықтардың экономикалық қуатын ескермей-ақ, өзара тең етіп бөлудің орнына 1927 – 1928 жылдардан бастап қожалықтардың табыстары қатаң ескеріліп отырылды. Мысалы, мен 1927 – 1928 жылдарға дейін бір-екі белдерді шығарып қоюшы едім, кейіннен 7-8 белдер салық төлеуге тиіс бола бастадым. Оған қосымша 1927 – 1928 жылдардан бастап бізге осы уақытқа дейін мүлде ешбір хабарсыз болып келген ауқатты қожалықтарға жеке салықтар салу енгізілді. Жер-су реформасын жүргізу, біздің дүние-мүлкімізді кәмпескелеу мақсатымен қожалықтарды есепке алу басталды және алда Қарақалпақ жерінен сыртқа жер аударады-мыс деген мәліметтерден біздердің хабардар болуларымыз Кеңес өкіметіне қарсы бағытталған ұйымдасқан іс-қимылды үдете түсуімізге түрткі болды» (Сонда. 3-п.).

Ал енді тұтқын Ерназаров Қожахмет былай деп көрсетеді:

«Иә, ҚАО Шымбай және Кегейлі аудандары территориясында өзінің түпкі мақсатын – Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтеріліс жасау етіп қойған контрреволюциялық ұйым жұмыс істеді. Менің көзімнің терең жеткені, ұйым басшыларын Кеңес өкіметін құлату мақсатына жеткізген нәрсе – өмір сүріп тұрған құрылыспен идеологиялық ымырасыздық болып табылады.

Ұйымның тамыры және мақсаттары қандай екенін мына фактілерден-ақ білуге болар еді: жоғарыда аталғандарды қосқанда барлық контрреволюциялық ұйымды басқарушылар өздерінің әлеуметтік-саяси жағдайлары жағынан бұрынғы болыс басқарушылар: байлар, атаның ұрпақтары немесе ата-бабалары. Оның үстіне ұйым басшыларының басым көпшілігі кеңес жұмысында істеген.

Ұйымның тамыры және мақсаттары қандай екенін мына фактілерден-ақ білуге болар еді: жоғарыда аталғандарды қосқанда, барлық контрреволюциялық ұйымды басқарушылар өздерінің әлеуметтік-саяси жағдайлары жағынан бұрынғы болыс басқарушылар: байлар, атаның ұрпақтары немесе ата-бабалары. Оның үстіне ұйым басшыларының басым көпшілігі кеңес жұмысында істеген. Кейіннен, соңғы 3-4 жылдар бойына шұғыл түрде ауылшаруашылығы салықтары, жеке салықтар, белдер салықтары салына бастаған өздерінің қожалықтарынан кетіп қалғандар еді. Бұрын мұндай болған емес, мысалы: жеке салықтар және белдер салықтары әл-қуатты қожалықтарға мұндай үлкен көлемде ешқашан да салынған емес еді...» (Сонда. 3-4-пп.).

Көріп отырмыз, контрреволюциялық ұйымның басшылары делініп отырған екі адамның айтқандары – егіз қозыдай ұқсас. Егер олардың саяси сауатсыздығын ескерсек, берілген жауапқа «контрреволюциялық ұйым», «идеологиялық ымырасыздық», «әлеуметтік-саяси жағдай» деген саяси түсініктердің не екенін түсінбейтін олардың өздерінің жауаптарында өздері бұрын ауыздарына алып кермеген осындай күрделі саяси ұғымдарды атап айтулары, әрине, тіптен де мүмкін емес. Мұның бәрі ОГПУ тергеушілерінің күнделікті жұмыстарында жиі қолданылатын саяси терминдері. Олай болса, жоғарыда біз келтірген тұтқындар берген жауаптарды түгелдей немесе ішінара ОГПУ-дің өзі әдейі жасаған деуге негіз бар.

Біздің ойымызша, жекелеген ауқатты адамдардың басмашылармен байланысқысы келуін немесе олардың Кеңес өкіметі өмірге енгізген ауыр салықтарға наразы болып, өзара бас қоса пікір алысуларын шетелмен байланысы бар және Қарақалпақ жеріндегі барлық солтүстік аудандарды қамтитын контрреволюциялық ұйым деп көрсету үшін қиындыққа мүлде қайшы келеді.

Контрреволюциялық ұйым туралы аңыз – ОГПУ-дің тергеу жұмысындағы тұтқындалғандардың берген жауабын одан әрі талдасақ, әшкерелене түседі.

1929 жылы 2 қарашада Ерناзаров Қожахметтің тергеушінің сұрақтарына қайтарған жауаптарында контрреволюциялық ұйымның

құрамына «қытай-қыпшақ» және «Кеңегес-Маңғыт» руларының өкілдері кіргені, алғашқылардың бұл ұйымға Орынбаев Асқар, Ибрагимов Ажим, Ибрагимов Ұббы, Исматуллаев Жәлел-Мақсұм және Исматуллаев Әбдікәрім, ал соңғы «Кеңегес-Маңғыт» руынан жауап беріп отырған оның өзі (яғни Ерназаров Қожахмет). Сапарнияз Ерiмбетов, Жұманазар Раймназаров, Шейшi Құдайназаров мүше болғаны айтылады.

Аталғандардың бәрiне тергеу хаттамасында «кiнеларын», яғни контрреволюциялық ұйымға мүше болғандарын «мойындап», бiр адамдай қол қойғандарына қарағанда, ОГПУ оларға қатты қысым жасаған тәрiздi.

Әңгiменiң қандай контрреволюциялық ұйым туралы екенiн Ерназаров Қожахметтiң жауабын одан әрi тыңдағанда ұға түсемiз: «Белсендi ұйымдастыру қызметiне даярлықтың басталуын – 1929 жылдың шiлде айының орта шенiнде Шымбай қаласындағы Кенжеғұл қарияның үйiнде Қауын базарда болған алғашқы кеңес деп санаған жөн. Бұл кеңеске менi... аты-жөнiн мен бiлмейтiн бiр бала арқылы Орынбаев Асқар шақырды. Кеңеске қатысушылармен Орынбаев Асқар, Исматуллаев Әбдiкәрім және Ибрагимов Ұббы... болды. Бұл жерде мен ешкiмнен ешқандай да нұсқау алған жоқпын. Дарияның арғы бетiне бiр адамды жiберу туралы әңгiме болған жоқ. Бұл кеңеске дейiн Кеңес өкiметiне қарсы көтерiлiстi даярлау туралы мен бiлгенiм жоқ. Ұйымға менi тартқандар – Ұббы Ибрагимов және Асқар Орынбаев. Мен айтып отырған алғашқы кеңес пен келесi екiншi кеңес арасындағы уақыт бiрнеше сөтке болды.

Бұл осы жылдың шiлдесiнiң соңына қарай немесе тамыз айының басында болды. Базарда болсын, жоқ әлде Шымбай қаласының көшесiнде болсын Асқар Орынбаевпен және Ұббы Ибрагимовпен бiрге, Сапарнияз Ерiмбетовпен және Палымов Шалымбетпен бiрге жиi бас қоса әңгiме-дүкен құратынбыз. Сонда Асқар Орынбаев пен Ұббы Ибрагимов, Ильялы, Парсы және жалпы Ташауыз округi түгел басмашылар қолдарына көшкенiн және олармен байланыс жасау үшiн өздерiнiң адамын жiбердiк дегендi айтып, басмашылық қозғалыстың нақты жағдайын анықтау үшiн бiздерге де солай етудi ұсынды. Асқар Орынбаев пен Ұббы Ибрагимов ылғи Түркменстанда күштi басмашылық қозғалыс болып жатқандықтан, бiздерге де дайындау керек және оларға көмек көрсетуiмiз керек, ал дарияның арғы шетiне кеткен Жәлел-Мақсұм таяуда бiзге өз жiгiттерiмен келедi десетiн. Мен Шымбайда, Түрнияз Алланиязовтың үйiнде өткен екiншi кеңестен соң ұйымға белсендi мүше болдым» (Сонда. 42-п.).

Мұнан әрі оқиға былай өрбіген: жауап беруші Тұрғанияз Алланиязовтың үйінде болған кеңесте Құдайберген Бекбауұлы дегенді дарияның арғы бетіндегі басмашыларды ертіп келуге жұмсағанда, ол көнбей қалған.

Ал келесі күні Мамет Саид Қазбекеевті үгіттеумен болған. Ол, тіптен «басмашыларға барып келсең, ақша береміз», – дегенде көнбей қойды. Ақырында Құдайбергеннің өзі дарияның арғы бетіне барып, басмашыларды ертіп келуге келіскен (Сонда. 42 – 42-п.).

Байқауымызша, басмашылармен кездесуге жалғыз Құдайберген ғана бармаған. Оған дәлел ПП ОГПУ-дің өкілі Кубякиннің 1929 жылдың 10 қарашасында тұтқын Мұнауадаров Пахреддиннен алған жауабы. «4-5 қыркүйекте, – деді ол өзінің көрсетуінде, – Оразбай Сержанов маған Мәдірайым Камаловтың Әмударияның арғы бетіне басмашылармен кездесуге кеткенін айтты» (Сонда. 46-п.).

Иә, көріп отырмыз, жекелеген ауқатты адамдардың Қарақалпақстанда өріс ала бастаған Кеңес өкіметінің таяуда болуға тиісті жаппай күштеп кәмпескелеу және зорлап жер аудару саясатынан құтылудың жолын таппай, бастары қатып, көрші Түркімен жеріндегі басмашылық қозғалысқа соңғы үміттерін артқанын көреміз. Бірақ мұнда Кеңес үкіметіне қарсы саяси сипаттағы бүкіл Қарақалпақ жерін қамтитын контрреволюциялық ұйым құру, біздің ойымызша, ешкімнің ойына келмеген. Мақсат – Кеңес өкіметінің бұғаулау шараларынан қалайда бассауғалап қалу еді. Мұның жалғыз жолы – басмашылар күшімен халықты көтеруге келіп тірелгендігі.

Кейіннен Альшанский контрреволюциялық ұйымның «басшысы және идеологы» деп атаған Ұббы Ибрагимовтың 9 қарашада тергеуші Салимов қойған: «Көтеріліс сәтсіз аяқталған жағдайда Сіздер кімнің көмегіне сендіңіздер?» – деген сауалына қайтарған төмендегі жауабы: «...Біріншіден, біз сол кездің өзінде-ақ саны көп деп санаған басмашылардың тарапынан болатын көмекке сенім арттық десе, екіншіден, бізге басмашылар келе қалғандай болса, барлық халық тарапынан көмек аламыз деп дәмелендік. Біздің бұған иек артқан себебіміз, Жәлел-Мақсұм мен 30-дай адамға өте көп салық салғаны туралы мәлімет белгілі болды. Олардың әрқайсысына 400-500 сомнан салық салынған. Егер басмашылар келе қалғандай болса, осындай наразылық көрген халықтың бәрі бізге қосылады деп ойладық. Өйткені халық арасында, анығырақ айтсақ, әңгіме олардың 2-3 жылқысы мен 3-4 танап жерлері туралы және өздерін бәрібір батырақтармыз деп атайтындар туралы...» (Сонда. 49-п.).

Бұл – Ұббы Ибрагимовтың аузынан шыққан жауабы. Өйткені оның айтқандарының бәрі Қарақалпақстанда болған сол жылдардағы әлеуметтік-саяси ахуалды айна-қатесіз бейнелеп отыр. Яғни Ұббы Ибрагимов пен оның серіктері басмашылардың қалың қолы келіп кірген соң, өкімет салығынан әбден тұралаған наразы халық өз еріктерімен оларға қосылады, сөйтіп Кеңес өкіметінің ауқаттыларға қарсы бағытталған шаралары іске аспай қалады деп ойлаған.

Әрине, бұл Кеңес өкіметінің зор мүмкіндіктерін бағалай алмаған, қараңғылықтан және саяси сауатсыздықтан туындаған саясат еді. Тергеу материалдары көрсеткендей, Ұббы Ибрагимовтың және оның одан аз ғана пікірлестерінің Қарақалпақстанның басқа аудандарымен контрреволюциялық байланыстары да болмаған. Яғни ОГПУ-дің олардың тобын Қарақалпақстанның солтүстік аудандарын қамтыған ірі контрреволюциялық ұйымның бөлімі деп көрсетулері жалған факті.

Бұған дәлел – жоғарыдағы тергеудегі, яғни тергеуші Салимовке Ұббы Ибрагимовтың берген төмендегі жауабы: «Сұрақ. Сіздердің басқа аудандармен, дәлірек айтсақ, Шейхабаздағылармен және т.б. байланыстарыңыз болды ма және кімдер арқылы, қандай мақсатпен? Жауап: Мен жеке өзім бұл аудандармен ешқандай байланыста болған емеспін. Егер байланыс ұстаса, Жәлел-Мақсұм мен Қадырқазы ұстауы мүмкін. Олар байланыс үшін басмашыларға және басқа аудандардағы адамдарға арнайы барды» (Сонда. 49-п.).

Жауаптан көрініп тұр, «контрреволюциялық ұйымның идеологы» өзінің деректерінің басмашылардан басқа бөтен аудандарда нақты кімдермен байланыста болғанын айтып бере алмайды. Өйткені, қайталап айтамыз, шын мәнінде, мұндай байланыстар тұрмақ, «контрреволюциялық ұйым» дегеннің өзі де өмірде болмаған. Сондықтан да бұған дәлел жоқ. Оны ОГПУ-дің қызметкерлері әдейі ойлап шығарған.

Ал енді басмашыларды шақырып келуге келсек, мұндай байланыс шынында да орын алған. Оның себебін жоғарыда айттық та. Біз басмашылардың Тақтәкөпірге қалай келгенін және одан қалай кетіп қалғанын, осыған куә болған Қалымбетов дегеннің тергеуде берген жауабымен түсіндіре аламыз: «26 қыркүйекте өткен жиналыста, – дейді ол, Андаткөл деген жерде 40-50 адам басмашылар жиналып, өз орталарынан хан сайлады. Жәлел-Мақсұм – хан, ал Барлықбай Нұрымов – нөкер басы болды. Осыдан соң бұл қарулы топ Тақтәкөпірге бет алған. Жақындап келген кезде үрей туғызайық деген

болар, тарс-түрс мылтық атқан. Ал енді қаладағы сәтсіз әрекеттен соң, кейін шегінген кездерінде басмашылар Барлықбайды және осы әңгімені айтып отырған Қалымбетовтің өзін, Жәлел-Мақсұмды өздерімен бірге ала кеткен. Атқа қамшы басып, қашып бара жатқан басмашыларға Қапқанатау тұсында Қалымбетов ілеспей қалып қойған және ізге түсіп қуалап келе жатқан қызыл әскерлердің қолына түскен» (Сонда. 39-20-п.).

ОГПУ-дің тергеуінде жауап бергендердің сөздері мынаны дәлелдей түседі: Тақтакөпірге келген басмашылардың мақсаттары – елді тонау, тіптен мемлекеттің астығын тартып алуда емес, халықтың Кеңес үкіметінің наразылығын пайдаланып, оларды көтеріліске көтеру, яғни өздерінің сиреп қалған қатарларын толықтыру, көбейте түсу болған. Бұл жерде басмашылардың қандайда бір болмасын жасырын контрреволюциялық ұйыммен байланыстарын нақтылайтын дәлел жоқ.

Солай бола тұрса да, осы мәселені тексеруге Мәскеуден келген БК(б)П Орталық Комитетінің арнайы тобы ондай ұйымдардың әрекет еткені және Кеңес өкіметіне қарсы қастандық ұйымдастырмақ болғандары рас деген қорытындыға келіп, ОГПУ құрастырған аңызды қорғап шықты.

Оны мына төменде біз келтіріп отырған ресми құжаттан анық байқай аламыз:

«Голощекинге!

өте құпия

*Қарақалпақ БК(б)П ОК тобының жұмысы туралы,
15. XII. 29 жыл».*

Аса елеулі мәселенің бірі – ГПУ-дің Шаббаз ауданындағы к.р. (контрреволюцияшылдық – Т.О.) топты тұтқындауы. Бұл топтың жекелеген қыстақтарда ұялары болды; өздерінің программаларын талқылау және Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтеріліске даярлану үшін жиналып жүрген. Ол Шымбайдағы жойылған к. р. ұйыммен байланысты болған...

...Дәл осы кезде Ақтөбе облысының Шалқар ауданында жүн даярлаудағы асыра сілтеулер және нанмен қамтамасыз етілмеу негізінде шыққан көтеріліс туралы Қазақстаннан хабар түсті. Көтерілгендердің Қарақалпақ жеріне бағыт алуы мүмкін екендігі туралы алдын ала ескертілген біздер, сонымен қатар Қошанов бандыларының ерекше жандана түскені және көшпелілер арасында к.р. жұмыс жүргізіп жатқан Қарақұм ишаны Илияс туралы мәліметтер алдық.

ГПУ тыңшыларының деректеріне қарағанда, Ілияс Адайлар арасында ерекше беделді тұлға болып табылады, к.р. үгіт жүргізуде және қыс түсісімен көтеріліске даярланбақшы. Адай көшпелілерінде көптеген қару-жарақ бар екенін және олардың арасында әлі Кеңес өкіметі жоқ екенін айта кеткен жөн.

...Дінбасылары тарапынан біздерге жауыққан белсенділіктің арта түсуі, бұл топтың идеологиялық ымырасыздығынан, феодалдық-капиталистік элементтерге қысымнан және дәлірек айтқанда, дінбасыларына салықтар салудан және салық салатын жерлерді сұрыптап алудан туындады.

ҚАО екі ауданында соңғы жылдары 22 мешіт – Хиуада, Хорезм округінде – 10 мешіт жабылды. Мұнымен қатар жеңіл салт атты комсомолдардың «Сұлтан-Бабаға» шабуылдауы (бұрынғы Хиуа оазисынан мыңдаған мұсылмандар ағылып келетін орын), шейхтерді мешіттен молаға қуалап шығару және мешіттегі жарты ай бейнесін атудың да көрініс беруі тәрізді бұзақылық әрекеттер орын алған. Сондай-ақ мешіттерді тұтқындар ұстайтын үйге, дәрет алатын және т.б. көргенсіздіктер жасайтын жерлерге айналдыру фактілері де орын алған. Осынау жабылған мешіттерден қыстақтарға тарап кеткен дінбасылары онда Кеңес өкіметіне қарсы, большевиктерге қарсы Ислам үшін қасиетті соғысқа шақырып, үгіт жүргізуде. Осы бұрмалауларды пайдаланып, Кеңес Одағына Қытайдың шабуыл жасағаны, барлық теміржолдарды басып алғаны, Англияның, Ауғанстанның шабуыл жасағаны, Жұнайт ханның келгені, үздіксіз көтерілістер, ашаршылық, нанның жоқтығы және т.б. арандатушы өсек-аянды таратуда. Оның үстіне бұл жұмыстар мюрдидтер арқылы және барлық сақталып қалған байланыстар арқылы жүргізілуде. Бұл байланыстар аса ауқымды және барлық Орта Азияны қамтиды. Мұның Англияның шетелдер арқылы ықпал етуіне ыңғайлы құрал екенін, олардың мұны пайдаланбай отырмағанын да ойлаған жөн.

Мұның бәрі дінбасылары және дін туралы мәселені, бәрінен көп шиеленіскен және бай-ишан элементтері көптеген бұқараны әлі де өз соңдарынан ертіп кете алатын мәселе ретінде бөліп көрсетуге біздерді мәжбүр етеді.

Рас, соңғы мәліметтер аса көрнекті басмашылардың бірі Шалтай батырдың Парсы еліне кеткенін айтады. Бірақ сонымен бірге Жұнайт ханның қайтып келгені туралы мәліметтер де күшейе түсуде.

Топ (Орталық Комитеттің тобы – Т. О.) 18 желтоқсанда Ташкентке шығады. Онан соң Алматыда болып, қаңтардың алғашқы күндерінде Мәскеуге оралмақ.

БК(б)П ОК-і тобының жетекшісі Гричманов» (17-т., 348-іс, 31-35-пп.).

Құжаттан көрініп тұрғандай, тіптен басқасын былай қойғанда, Мәскеудің өзінен келген лауазымды партиялық топ жергілікті халыққа, оның діни дәстүр-салтына жасалған қиянатты айқын мойындайды, сөйте тұра қандайда болмасын халық тарапынан орын алған наразы әрекетті контрреволюциялық бас көтеру, Кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық ұйымдар құру деп бағалайды.

Бүкіл одақ көлемінде ОГПУ-НКВД органдары ойлап шығарған мұндай контрреволюциялық ұйымдар аз емес. Бұрын өмір сүріп, әрекет еткендері мүлде дәлелденбеген, олардың кейбіреулерін біз қазір атап бере аламыз: «Сафаровтың, Золудкийдің және т.б. Ленинградтық контрреволюциялық Зиновьевтік тобы», «Грузиндердің троцкистік тыңшы зиянкестер орталығы», «Поляк жауынгерлік ұйымы», «Пантюркистік орталық», «Антисоветтік террористік диверсиялық сатқын социал Тұран партиясы», «Украинаның антисоветтік ұлттық орталығы», «Белорусь КП(б)-сындағы ұлтшыл оппортунистік уклон», «Антисоветтік ұйым Түркімен азаттығы», «Н.А.Скрыпниктің ұлтшыл-ауытқушылығы», «Қырым ұлтшылдарының ұйымы», «Милли-фирка», «Эйсмонттың, Толмачевтың және т.б. антипартиялық контрреволюциялық тобы», «Слепков және т.б. оңшылдардың антипартиялық контрреволюциялық тобы» («бухариндік мектеп»), «антисоветтік оңшыл троцкистік блок», «марксист-лениншілдер одағы...». Бұл тізімді осылайша жалғастыра беруге болар еді.

Ал енді жергілікті жерлерде біз әңгіме етіп отырған Тақтакөпір оқиғасымен және 1929 жылы болған көтерілістермен байланысты деп табылған кейбір контрреволюциялық ұйымдарды Голощекин басқарған БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитеті өзінің 1930 жылы 7 қаңтарда болып өткен жабық бюро мәжілісі қаулысында атап кеткен еді. Олар: «Темір тобы», «Сарыбаев, Қожахметов, Қошанов тобы», «Адай тобы», «Ақтөбе тобы», «Гурьев және Маңғышлақ тобы...» (17 т., 348-іс, 18-п.).

Иә, қолдан әдейі осындай «контрреволюциялық ұйымдарды» өздерінше «әшкерелеген» ОГПУ-дің басшыларына мынандай сұрақ қояр ма еді: егер Кеңес өкіметінің өзі әділетті, ал большевиктердің саясаты дұрыс болса, неге осыншама көп контрреволюциялық ұйым оған қарсы құрылды екен? Ұлы Қазан төңкерісінің 12 жылдығы бола тұра, Кеңес өкіметіне қарсы күрестің өрши түскені несі?

Қазір бұл аталған ұйымдардың өмірде болмағаны белгілі болып отыр. Наразы қазақ – ежелден-ақ ешқандай саяси ұйым құрмай-ақ, атқа қонған.

Қолдан «контрреволюциялық ұйымдар» жасап, жазықсыз жандарды азапқа салған, атқан, абақтыға қамаған Сталиннің және ол осы істе пайдаланған ОГПУ-НКВД органдарының халықтың алдында кешіруге болмайтын жантүршігерлік қылмыстары – бұл. Бұл іске Сталиннің өзі тікелей дем беріп отырғанын дәлелдейтін құжаттар қазір біздің қолымызда баршылық.

Сталиннің облыстық, өлкелік партия комитеттеріне, ішкі істер халкомдарына, олардың басқармаларының бастықтарына жолдаған телеграммасында төмендегідей жолдар бар (тура мағынасын беру үшін аудармадық):

«...Известно, что все буржуазные разведки применяют физическое воздействие в отношении представителей социалистического пролетариата и притом применяют его в самых безобразных формах. Спрашивается, почему социалистическая разведка должна быть более гуманна в отношении заядлых агентов буржуазии, заклятых врагов рабочего класса и колхозников. ЦК ВК(П)б считает, что метод физического воздействия должен обязательно применяться впредь, в виде исключения, в отношении явных и неразрушающихся врагов народа, как совершенно правильный и целесообразный метод».

Сталин мұны 1939 жылы 10 қаңтарда адамдарды жазықсыз азаптау өзінің шыңына жетіп, оларды тергеу кезінде күш қолданып, азаптау арқылы, өздеріне істемегенді істедім деп мойындату тәжірибесі әбден орныққан кезде жазып отыр. ОГПУ органдары мұндай әдістерді Сталин үйретпей-ақ, өздерінің партия тарапынан шын мәнінде бақылаусыз екендерін пайдаланып және өздерінің едәуір «іс тындырып» жатқандарын дәлелдеу үшін 20 жылдары-ақ қолданғаны белгілі. Күштеу, қинау әдістері, әсіресе бай-кулактарды тап ретінде жою, сондай-ақ 1929 – 1931 жылдары болған халық көтерілістеріне қатысушыларды жаппай жазалау науқандарында нақты сыннан өтіп, тәжірибе ретінде жинақталды.

Ал енді біз әңгіме етіп отырған Тақтакөпір оқиғасында да тұтқындарға осындай зорлау әдістері қолданылып, олардан жалған жауаптар «өндіріліп» алынған. Контрреволюциялық ұйым туралы аңыз осылай қолдан жасалынған. Бұл жерде ОГПУ-дің түпкі мақсаты – Жұнайт ханмен байланысы бар контрреволюциялық ұйымды

«әшкерелеу», сөйтіп өздерінің қыруар шаруа тындырып жатқанын көрсету ниеті айқын байқалып тұр.

Күдігімізді Альшанскийдің аталған бюро мәжілісінде сөйлеген сөзі дәлелдейді: «Біздің қолымызда бар тергеу материалдары, – деді Альшанский Шымбай к.р. ұйымының бірқатар ауылдарына кең таралған ұялары бар қуатты ұйым болғанын растайды. Сондай-ақ ұйымның жекелеген мүшелерінің шетелмен байланысын көрсететін тұстар да бар. Міне, сондықтан мен, жолдас Гричмановтың БК(б)П ОК-нің (ҚАО-дағы тобының жетекшісі – Т. О.) шетелмен байланыстарды анықтау ісі бізде өте нашар дегенімен келіспеймін. Шын мәнінде бұлай емес. Бұл оқиғалардың бәрі басталмастан бұрын-ақ, Орта Азияда да, Мәскеуде де, Гератта «газават» деп аталатын қасиетті соғысқа даярлық жүріп жатқаны белгілі болды. Бұл құжаттар Орта Азиялық ұйымдардың және орталықтың қолында болды. Міне, сондықтан да біздер мүлде ештеңе білмейміз деуге тіптен болмайды.

Операция барысында біз басшылардың тапсырмасымен шетелге (Мекке-Мединеге) барған және кейін қайтқан, сондай-ақ шетелдегі жағдай туралы хабардар еткен ұйым мүшелерінің бірін қолға түсірдік» (Сонда. 111-п.).

Альшанскийдің шетелге барған контрреволюциялық ұйым мүшесі ретінде Мекке-Мединеге қажылыққа барған адамды әдейі айтып отырғанын аңғару оқырманға қиынға түсе қоймас деп ойлаймыз.

Дегенмен, Қазақстан ППОГПУ-дің бастығы Волленбергтің өзі қол қойған, жоғарыда айтылған құжатпен танысқанда, Альшанскийдің айтып отырған адамының кім екенін анықтай аламыз. Бұл – Исматуллаевтың өзі. Өйткені тергеу кезінде берген жауабында Ибатқожаев Нәби қожа деген былай деп көрсеткен: «Исматуллаев жиналыста былай деді: – Міне, енді менің Жұнайт ханда болғаным бір жарым ай болды. Ол маған исламды қорғау үшін көтеріліс ұйымдастыруды тапсырды. Біздер ұйымдастырған отряд Жұнайт ханның армиясына кіреді және соның бұйрығымен әрекет ететін болады. Керімберді Ахун қойған: Кеңес өкіметіне қарсы күресуге біздің күшіміз жетеді ме, – деген сұраққа Исматуллаев былай жауап берген. Жұнайт ханды Ауғанстан қолдайтын болады. Ол бізге хан болып келеді, ал біздер оны жақтаушыларды топтаймыз...» (Сонда. 4-п.).

Мұндай жауапқа қалай сенуге болады, тура ертегідегідей Қарақалпақ Исматуллаев шетелдегі түркімен Жұнайт ханды қалай іздеп

тауып ала қойған? Сонда Кеңес өкіметіне қарсы ұзақ жыл соғысып, шетелге қашуға мәжбүр болған Жұнайт хан шынымен-ақ қарақалпақтардың күшімен хан болып қайта орала аламын деп ойлағаны ма? Ақылға сыймас қисынсыз сұрақтар. Сондықтан біздің ойымызша, бұл жауапты ОГПУ-дің өзі құрастырған, бірақ Керімберді Ахун айтты-мыс болып шыққан. Өйткені Исмадуллаевтың Ауғанстанда болғаны туралы бірде-бір ресми құжат жоқ.

Альшанский мұнымен ғана шектелмей, Өлкелік партия комитетінің жабық бюро мәжілісіне қатысып отырғандарды контрреволюциямен одан ары қорқыта түсті.

– Шымбай ұжымы, – деп жалғастырды ол одан ары өз сөзін, – жергілікті топ қана болып қойған жоқ, ол сонымен қатар Адаймен және Ақтөбедегілермен байланысты болды. Одан басқа Ташауызбен және Хорезммен байланысты болды. Осы жағдайлардан келіп, мен бұл істі жасау процесінде, егерде осы жылдың қыркүйегінің он сегізінен жиырма біріне дейінгі кезеңде негізінен ГПУ органдары орталық тобын жойып жібермегенде, аса үлкен іске айналып кетуі әбден мүмкін болған қозғалыстың кең қанат жая бастағаны байқалғанын атап көрсетер едім.

Мұнымен қатар біздер, ұйымның барлық көсемдері қолымызға түспегендіктен, дәлірек айтсақ, Жәлел-Мақсұм Исмадуллаев бұл істің басты бастаушысы және ұйымдастырушысы деп ойлаған едік. Енді анықталғандай, Жәлел-Мақсұм Исмадуллаев екінші қатардағы тұлға болып шықты. Өйткені мойындаған ұйым мүшелерінің бәрі қозғалыстың идеологтары және ұйымдастырушылары ағайынды Ұббы және Әжім Ибрагимовтар болғанын растайды. Оларды қыркүйектің он сегізінен жиырма біріне дейінгі операция кезінде біздер тұтқынға алдық.

ҚҚАО-ның оңтүстік аудандарында біздер тағы да, Шаабаз деп аталатын контрреволюциялық ұйымның көзін жойдық. Тергеу процесінде оның Шымбай контрреволюциялық ұйымымен байланысы анықталуда. Бірақ шаабаздықтар арасында өзбектердің аса үлкен процентінің болуы, тек қана қарақалпақтар ғана көтерілмек болды деген ойды теріске шығарады. Керісінше, енді анықталып отырғанындай, біз мұнда бай-ишан басшылығының, барлық ұлттық топтардың бірігуіне кездесіп отырмыз. Оның үстіне ҚҚАО-ның солтүстік аудандарында ұйымға қарақалпақтар қатынасқан болса, ал Шаабаздың, Бий-Базардың оңтүстік аудандарында түркмендер, өзбектер, қарақалпақтар қатысқан (Сонда. 112-п.).

Иә, Альшанскийдің ешбір нақты дәлелсіз, тек жауапқа тартылғандардың сөзін тілге тиек етіп (ал оларға ОГПУ-дің жасамағанды жасадың деп қысым жасап жалған фактілерді қалай мойындатқанын білеміз емес пе), күллі Қарақалпақстанды контрреволюционерлер ұйымына айналдырып жібергені еріксіз тандантады.

Сондықтан болар, басқаға қысым жасауға келгенде ОГПУ қызметкерлерінен бір кем түспейтін БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің бюро мүшесі, мәжіліске қатысып отырған Құрамысовтың өзі де, тіптен осы тұста қамшы салдырмай жүйткіп тұрған Альшанскийдің сөзін бөліп: «Онда ештеңе де болған жоқ қой», – деп қалды.

Дегенмен, тоқтаусыз сөйлеп тұрған Альшанский Құрамысовтың кекесініне сол сәтте-ақ соққы беріп қалды: «Мен, жолдас Құрамысов, Адайға көшіп кеткен Шалқардың байлары туралы айтып тұрғаным жоқ. Мен біздер көзін жойған Шаабаздағы контрреволюциялық ұйым туралы айтып тұрмын», – деп қоқиланды.

Құрамысовпен ілінісіп қалған соң Альшанский өзінің негізгі тақырыптан – Тақтакөпірдегі толқудан ауытқып бара жатқанын жақсы түсінсе керек, енді әңгіменің бетін бұрды: «...Осы жылдың 27 қыркүйегінде болған Тақтакөпірдегі бас көтеру, – деп жалғастырды ол өзінің сөзін, – біздер тұтқынға алған орталық топ белгілеген бағдарламаны жүзеге асыратын контрреволюциялық ұйымның қалған бөлігінің әрекеті болып табылады. Тақтакөпір бас көтеруінің жекелеген қатысушылары ұйым мүшелерімен байланысты болған. Мен мынаны атап көрсеткім келеді: Тақтакөпір бас көтеруі – оқиғалардың жалпы тізбегіндегі буын ғана және Тақтакөпір оқиғасы туралы мәселедегі жарыссөзде біздер көзін жойған Шымбай контрреволюциялық ұйымы туралы ұмытпаған жөн.

Біз Тақтакөпірдегі оқиғаны көтеріліс демей, бас көтеру деп атап отырмыз, мұның себебі мынада: біздер жойып жіберген ұйым мүшелері ішінен Жәлел-Мақсұм Исматуллаев, Әбдікәрім Исматуллаев, Қадырқазы Дәулетназаров, Павланияз бай және тағы бірнеше адам тұтқындалған жоқ. Олар әрқашанда жасырынып жүрді және операциядан едәуір бұрын Дарияның сол жақ жағалауына жүзіп өтті. Тақтакөпірдегі бас көтеруден үш күн бұрын ұйымға қатысушылардың бұл тобы дарияның оңтүстік жағалауына жүзіп өтіп, Тақтакөпір ауданына келді және «Андаткөл» көлінде орнығып алып, кейіннен Тақтакөпірге шабуыл жасайтын банданы ұйымдастыруға кірісті. Жолдас Гричманов операция жеткіліксіз жүргізілгендіктен, кейбіреулер жан-жаққа қашып кетті деді, бірақ бұл дұрыс емес. Мен тағы

да қайталаймын, операциядан көп бұрын Шымбай ауданынан кетіп жасырынып жүрген мен осы топ туралы ғана айта аламын. Оларды операция кезінде іздеп табу мүлде мүмкін емес.

Ал Тақтакөпір ауданына келетін болсақ, біз онда ұйымның көрнекті мүшелерінің бірі Барлықбай Нұрымов дегенді тұтқындауымыз керек еді. Оған байланысты қиындық – біздің кінәмыздан болған жоқ. Шымбайдағы ГПУ қызметкерлері аз болды. Міне, сондықтан да ұйымды жойған кезде біздің қызметкерлеріміз Барлықбай Нұрымовты тұтқынға алуды Тақтакөпірде жүрген жолдас Әлиевке – облыстық әскери комиссарға тапсырды. Жолдас Әлиев бұл операцияны өзі өткізбей, орнына милиционерлерді жіберген. Олар болса Барлықбай Нұрымовты тұтқындамаған. Кейіннен оны бандиттер басмашылар отрядының командирі етіп сайлаған. Оның үстіне жолдас Әлиев біздің қызметкерлерімізге хат жазып, бұдан былай мұндай тапсырма бермеуді өтінген.

Менің мынаны атап көрсеткім келеді: Тақтакөпірдегі бас көтеру бірнеше сағат ішінде басып тасталды. Бұқараның қолдауына сүйене алмады. Алғашында банданың төңірегіне 300-ге жуық адам топтасты, бірақ кейін олар жан-жаққа бытырай қашып, бәрі дерлік қолға түсті.

Менің тағы бір аса маңызды мәселеге – дінбасылары туралы мәселеге тоқталғым келеді. Біздер жойып жіберген ұйымда дінбасылары басты жетекшілік істер атқарды. Бұл мәселе болса дінбасыларының контрреволюциялық ұйымдарға белсене кіру себептерінің мәнін білуге мәжбүр етеді.

ОК-нің (Орталық Комитеттің – *Т. О.*) нұсқауларына сәйкес, дұрыс жолға қойылған дінге қарсы насихат орнына мешіттерді жауып тастап, алып қою ісі етек алған. Мұндай құбылыс барлық жерде орын алған. Жекелеген аудандарда мешіттерді еуропалықтардың жапқаны жайлы нақтылы фактілер бар. Төрткөл ауданында үлкен мешіт клуб ретінде пайдалануға берілген. Оған аудандық партия комитетінің хатшысы жолдас Акчуриннің есімі берілген. Кейіннен діндарлар тобы аудандық партия комитетіне келген және мешітті жедел қайтарып беруді талап еткен, оның үстіне келіссөзді олар Акчуриннің өзімен жүргізген. Ол болса мешітті қайтарудан бас тартқан. Осы мәселеге байланысты ресми материалдарда мешіт діндарлардың толық келісімімен берілді» – деп көрсетілген (Сонда. 114-п.).

Бюро мәжілісінің стенограммасымен танысқанда Альшанский жайып салған ОГПУ «құпиялары» ешкімді де таңдандыра қойма-

ғанын байқаймыз. Тіптен, Альшанскийдің өзі сөзінің кейбір тұстарында «өгірікті шындай, шынды құдай ұрғандай» етіп айтып тұрғанын байқаған бюро мәжілісіне қатысып отырғандар да болды деп айтуға негіз бар. Алғаш әңгімені алыстан, коммунистердің дінге қарсы күресі туралы Альшанскийдің пікіріне байланысты өз ойын айтудан бастаған ол былай деді: «...Біздер тіптен Аллаға сенетін қатардағы коммунистердің де «мен мешітке қарсымын», – деп айтып жүргенін білдік емес пе. «Мен, – дейді олар, – Ленинге және Аллаға сенемін». Мұндай әрекеттер партия қатарын тазалау кезінде байқалды. Таптық саясат оларды біздің айналамызға біріктірді. Ал мешіттерді жабуды, дінге қарсы жүргізілген саясатты бізге қарай итермелейді.

...Осында сөйлеген жолдас Альшанский шекараның арғы бетіндегілердің ықпалы туралы құжаттар қолымызда бар десе де, менің ойымша, бұл құжаттар, біріншіден, соңғы уақыттардағы өзгерістер жемісі. Екіншіден, біздер бұл мәселенің ықпалы ұзақ уақыт сақталатынын білген жоқпыз. Рас, дәл көтеріліс көзінде ескердік» (Сонда. 115-п.).

Иә, сталиндік тұрғыдағы партия қызметкері болғандықтан Богданов, әрине, мешіттерді жеделдете жабуды мақұлдап-ақ отыр. Бірақ солай болса да ОГПУ-дің Қарақалпақ жеріндегі халық наразылығын қайдағы бір шетелдік ұйымдармен байланыстырмақ болған құйтырқы әрекетке барады. Әрине, мұндай пиғылдың Қазақстан ОГПУ-ы басшыларының барлық қулық-сұмдықтарын әшкере етуі әбден мүмкін еді. Альшанский бюро мәжілісі үстінде Богдановтың сөзін бөліп: «Бұл туралы мен қорытындыларымда осыдан екі ай бұрын айтқан едім», – деп, шыдай алмай дауыстап та жіберді.

Бірақ Богданов та тілін тартпады, қайта қадала түсті: «Бұл қорытындылар, – деді ол, – осы көтерілістен соң, болары болған осынау былықтан кейін ғана жасалды. Жолдас Гричманов бұл тұста мәселені былай қойып отыр: мұнда жұмыс жолға жақсы қойылуы керек немесе көтеріліс басталардан бұрын біз бәрін білуге тиіспіз» (Сонда. 116-п.).

Богдановтың да, Альшанскийдің де сөздері олардан бұрын, осы жабық бюро мәжілісінде сөйлеген БК(б)П-ның Қарақалпақ тобының басшысы Гричмановтың ОГПУ қызметіне байланысты пікірлерінен сабақтасып еді. Гричманов бұл мәселеде былай деген болатын. «Соңғы мәселе: осы іспен айналысатын органдарда, дәлірек айтсақ, ГПУ-де аталған оқиғалардың бәріне ықпал етудің түпкі се-

бептерін түп-тамырын неғұрлым жан-жақты зерттеуді және Хиуа оазисінің шетелмен байланысын тексеруді қолға алған жөн. Бұл бағыттағы біздің жұмыстарымыз түкке тұрғысыз, біз ештеңе де тындырған жоқпыз. Бір нәрсе анық, олардың шетелдермен байланысы нақты зерттелуі тиіс. Шиеленісе түскен тап күресі біздің органдарымыздың жұмыстарында сезілмейді» (Сонда. 103-п.).

Иә, Гричманов ОГПУ-дің жұмысын жаңаша жандандыра түсуді талап еткен.

ОГПУ жұмысы мұнан әрі сөйлейтіндер тарапынан тағы да өткір сынға ілініп кетер деп қауіптенді ме, жоқ әлде өзінің орынбасары Альшанскийді даудан арашалап алайын деді ме, кім білсін, келесі сөзді әйтеуір, Қазақстан ПГІ ОГПУ-інің бастығы Волленберг алды. Ол 1929 жылы Қазақстанды қамтыған үш көтеріліске жалпылама сипаттама бере келіп, Тақтакөпірдегі толқу және оның шетелмен байланыстылығы туралы мәселеде былай деді: «Тақтакөпір бас көтеруі туралы, әрі оған қатынасқандар қанша адам? Барлығы – 300. Бұл қалай? «Ғазават» ұранымен ұрандатқан бандылардың келуін күтпегендер сол сәтте-ақ босып кетті. Бұл бас көтеру тек біздердің ғана күштерімізбен тоқтатылды. Біздер Қарақалпақ жағдайында ештеңе де істей алмаған болар едік. Бұл бас көтеру кедейлердің белсенділігінің арқасында тізгінделді. Бостандықтағы және Қостанайдағы бас көтерулерде біздер таптық саясат жүргізбеген болсақ, мұндайға қол жеткізе алмас едік. Біз көлемді бұқаралық бас көтерулерге тап болар едік. ҚАО ишандарға және Өлкенің бірқатар аудандарында байларға, кулактарға және дінбасыларына байланысты жүргізілген операциялар, осының бәрі контрреволюциялық ұйымдардан бастау алып жатқанын айтқан жөн. Бірақ Қазақстан жағдайында олардың 150 ишанын және мюридтерін демеген ишандарының кім екенін біліп алдық.

Қазақстанда болып жатқан осы оқиғалардың бәрінің шет жақтағылардың қолымен басқарылып жатқаны күмәнсіз. Біздер ол жөнінде күннен-күнге мәліметтерді үстін-үстін, көптеп алудамыз. Біздер кеше контрреволюциялық ұйым басшысын шетелдіктермен байланыстыратын телеграмма алдық. Қиын жағдайларда жұмыс істеп жатқан біздерге қажетті қызметкерлердің жетіспейтінін де осы тұста көрсетпеуге болмайды...» (Сонда 118-п.).

Бюро мәжілісінде қорытынды, тоқ етер сөзін айтқан Гричманов ГПУ қызметіне тағы да бір тоқталып өтіп, Альшанский туралы былай деді: «...Менің айта кеткім келетіні мынау: оның (Альшанский – Т. О.)

барлық жақсы сапалық жақтарына қарамастан, қалай дегенмен де ол ГПУ қызметкері. Әрине, бұл жақсы қасиет, бірақ бұл саясат ылғи дұрыс жағынан көріне бермейді. Дәлірек айтсақ, біз аппарат жақсы ма немесе жаман ба деген мәселеде айтысып отырған жоқпыз, біздегі айтыс – тап күресінің күшеюіне байланысты алда тұрған үлкен міндеттерді шешуге ГПУ аппараты бейімделді ме деген мәселеге байланысты. Міне, мәселе осы туралы қойылды. Жолдас Альшанский мұны шатастыруға болмайды. Мұндай оқиғаларды біз алдын ала көре білетіндей халге қол жеткізуге тиіспіз. Нақтырақ мынаны айтар едім, осындай алдын ала көре білу жағы жергілікті жерлерде өте жетіспейді» (Сонда. 131-п.).

Сонымен жабық бюро мәжілісінің стенограммасынан көріп отырмыз, ГПУ-дің басшы қызметкерлері де, басқа партия қызметкерлерінің ешқайсылары да Қарақалпақ жерінде контрреволюциялық ұйымның жұмыс істегенін және оның әйгілі Жұнайт ханның өзімен тікелей байланыс жасағанын бұлтартпай дәлелдейтіндей нақты деректер келтіре алмайды. Тек Мәскеуден, Орталық Комитеттен келген лауазымды партиялық топ осындай контрреволюциялық ұйым Қарақалпақта жұмыс істеген деген қорытындыға келді.

Мәскеуге, Орталық Комитеттің секретариатына, Сталинге, Молотовқа, Кагановичке, Москвинге, көшірмелері Орджоникидзеге, Ворошиловқа, БК(б)П ОК Орта Азия бюросына, Қазақстан өлкелік комитетіне, ҚАО облыстық комитетіне жолданған осы партиялық топтың мәлімдеу хатында орталығы Шымбай қаласында болған контрреволюциялық ұйымның бағдарламасын көтеріліс қарсаңында (19-21 қыркүйектің ішінде) ГПУ органдарының қолға түсіргені контрреволюциялық ұйымның бәрінен бұрын Жұнайт хан тарапынан болатын әскери қолдауға үміт артқаны атап көрсетілді. Мұнда Жұнайт ханмен тікелей және тұрақты байланысты Жәлел-Мақсұм Исматуллаев жасағаны, ол мұның өзі Шымбай ауданындағы №3 ауылдың тұрғыны екені, ҚАО облыстық сотының бұрынғы төрағасы болып табылатыны және кейіннен оның Тақтәкәбірдегі бас көтеруді басқарғаны атап көрсетілген (Сонда. 50-п.).

– Сонда бұл ұйымның мақсаты не? – деген сұраққа осы ресми хатта нақты жауап берілген. Оған сенсек, Қарақалпақ контрреволюционерлері Кеңес өкіметін құлатуды мақсат етіп, ескі хандық басқару нормасын қайта орнықтырмақ болған. Көтерген ұрандары: «Еуропалықтарды және қазақтарды соғындар!», «Батырақтарды соғындар», «Ислам үшін!».

Байлар, әсіресе өздеріне опасыздық жасап, кеңес органдарына оларды әшкерелеп хат жазған батырақтарға аса мейірімсіз болғанын байқаймыз. Архив құжатында осындай арызқойлардың «ендігері жазбайтын боласың», – деп қолын шауып тастау, ештеңе айтпасын деп кедейдің тілін кесіп тастау орын алғаны туралы айтылды. Әрине, бұдан Қарақалпақ байлары түгелдей осындай тасжүрек болған екен деген қорытынды тумағаны жөн. Аталған фактілер жекелеген жағдайларда орын алған болар деп ойлаймыз.

Дегенмен де, ауылдық жерлерде байлар мен діндарлардың Кеңес өкіметінің жаңа тәртібіне қарсы ықпалынан шығармау және әлеуметтік әділетсіздік қарақалпақ жерінде Тақтакөпір оқиғасына дейін орын алып келген еді. Бұған жер суландыру жүйесін тазалау және жүргізу жұмыстары да мысал бола алар еді. Бұл жұмыстар еңбек етуге міндеттілік, қарақалпақ тілінде «қазу» деп аталды. «Қазуды» 1928 жылға дейін тек қана кедейлер және орташалар атқарып келді. «Қазу» жұмыстары, жұмыс күндерімен, яғни қарақалпақ тілімен айтқанда «белдермен» белгіленді. 1928 жылға дейін қара жұмыста еңбек ететіндердің сандарына қарай «белдер», яғни жұмыс күндері белгіленді. Байлар мен ишандарға «белдер» салынған жоқ, олар осы жұмыстарды басқарушылар және ұйымдастырушылар ретінде қара жұмыспен айналыса қоймады. Бірақ 1928 жылдан бастап ауқатты қожалықтарға қысым жасайтын, олардың табыстарын басшылыққа алатын жаңа принцип енгізілді.

«Сталиннің сеніміне ие болдым» деп асқақтаған Голощекин 1927 жылы-ақ, қазақ байларына ашық шабуылды бастардың қарсаңында Сталинге өз саясатын жан-жақты түсіндіріп, хат жазғаны белгілі. Бұл хаттың тексін де және оған қайтарған Сталиннің жауабын да Голощекин VI Бүкілқазақтық партия конференциясында (1927 жылдың 15-23 қарашасы) делегаттарға әдейі дауыстап оқып берген еді. Голощекиннің бұл хаты көлемді болғандықтан және 1928 жылы жарияланғандықтан, оны қайта келтіріп жатпай-ақ Сталиннің оған қайтарған жауабын ғана қысқаша, қаз-қалпында берелік: «Тов. Голощекин! Я думаю, что политика, намеченная в настоящей записке является в основном единственно правильной политикой. И. Сталин» [3].

Сталиннен осындай тірек тапқан және онымен тікелей хат жазысып, хабарласып отырған Голощекин Мәскеуден партияның ОК-нен келген комиссияны көзге ілсін бе.

Дегенмен, Голощекин қасарысып қарсы тұрса да, мәскеулік топтың мүшелері өздерінің Сталинге және біз жоғарыда аталған пар-

тия басшыларына жазған баяндау хатында кейбір шындықты айта да, дәлелдей де білді. Мысалы, жоғарыдағы Голощекиннің байлар мақта егудің орнына бидай егеді деген дауына қарсы мәскеулік топ мынаны ашып көрсетті: мақта егуге байланысты келісімшарт (контракция) бойынша, бидай тұқымын кедейлер мен орташалар қожалықтарына қарызға берілді. Ал қолдарында айтарлықтай көп жерлері бар байлар мен ишандар болса, бұл мүмкіндіктен айырылды. Сондықтан да үкіметтен астық та, қарыз-көмек те алмайтын саясатқа қарсы наразылық туғызған бай-кулактар оған қарсы үгіт жұмыстарын өршітіп бақты. Мысалы, Қожалматов Алламберген деген Шымбай ауданының №3 аулының байы 1929 жылы егістік жерінің көлемін 8 танапқа қысқартқан.

Сол ауылдағы тағы бір бай Абақ Төлеметов (Төлемісов болар – *Т. О.*) өткен жылмен салыстырғанда егін алқаптарын 25 танаптан 13 танапқа дейін қысқартқан.

Мақтаға небәрі 2 танап бөлгенде, ал қалған жерлерге астық дақылдарын еккен.

Ал енді жалпы осы №3 ауылдағы барлық 467 қожалықтардың 27-сі байлардың қожалықтары болды. Олар егістік көлемін 466 танаптан 420 танапқа дейін қысқартқан (17-т. 348-іс. 53-п.).

Ойлап қарасаңыз, байлар аштан өлмеу қамымен, мемлекеттен ешбір көмек болмасын сезіп, бидай егуге көп көңіл бөліп отыр деуге болар еді. Оның үстіне мақтаны көп еккеннен не пайда бар. Оны ішерге тамақ ете алмайсыз. Сондай-ақ мақтаны көп еккеніңізбен оны мемлекеттік міндет деген сылтаумен түк қалдырмай сыпырып алатыны тағы да бар. Бірақ жергілікті партия ұйымдары мұндай адамгершілік тұрғыдан талдау жүргізуге тіптен де құлықты болмады. Өйткені оларға байлардың жанын сақтау емес, керісінше, тап ретінде көзін жою саясатын жүргізу тапсырылған еді.

Егер байлар жоғарыдағыдай әрекетке тіршілік етіп, өмір сүру үшін барған болса, ал оларға жан бағатын ешбір мүмкіндік қалдырмауды көздеген жергілікті партия ұйымы енді бұрынғыдай байлардан мақта даярлауды емес, астық даярлауды мақсат етті. Бұл олардың ойынша байға және ишанға күйрете соққы беріп, олардың алыпсатарлықпен айналысуларына, кедейді қанап, тұқырта түсулеріне жол бермеулері тиіс болды (Сонда. 53-п.).

Ал енді мұның өзі, егер Голощекиннің айтқанына сенсек, мемлекеттің байлар мен ишандардан бәрібір көп астық жинап алуларына мүмкіндік бере қоймады. Экстенсивті егіншілік – құрғақшылық

жағдайында, суландыру жүйесі нашар танаптардан түсетін астық шамалы еді. Сондықтан да біздің байлар екен егін олардың өздерінің отбасыларының тұтынуынан да артыла қоймайтын. Яғни Голощекин атап көрсеткеніндей, байлар мен ишандардан 300-500 пұт ғана астық жиналуы әбден мүмкін нәрсе еді.

Көпе-көрінеу, қолдан жасалған зорлық-зомбылық ауқаттылар мен дінбасыларының заңды наразылығын туғызды. 1928 және 1929 жылдары ғана жергілікті партия және кеңес ұйымдарының қызметкерлеріне шолақ белсенділерге қарсы ауылдар мен қыстақтарда 30 басқыншылық актілер болды. Жергілікті партия ұйымдарының бұрмалаушылығымен асыра сілтеушілікке жол берілуі, төменгі партия және кеңес аппараты жұмысындағы кемшіліктер, халықтың ашу-ызасын туғызуының нақты көрінісі – Тақтакөпірдегі бас көтеруге себеп болғанын Мәскеуден келген партиялық топ мойындады. Бірақ олар мұның осы оқиғаға негізгі себеп болғанын мойындаудан қашқақтады. Бұл мәскеуліктерді бастап келген Гричмановтың Қазақ өлкелік партия комитетінің жоғарыда атап өтілген жабық бюро мәжілісінде сөйлеген сөзінен айқын байқалады: «...Екінші дұрыс емес көзқарас мынаған келіп тіреледі, – деген еді ол, – бірқатар жолдастар Тақтакөпірдегі бас көтерудің негізгі себебі практикадағы және саясаттағы бұрмалаулар мен бас көтерулер деп санайды. Бұл көзқарастың дұрыс болмайтын себебі, біріншіден, ол партияның басты бағытын дұрыс түсінбей бұрмалап тұр. Ол ҚАО жағдайында таптық бағытта жүргізілетін жұмыстарға күдік туғызады...

Үшіншіден, ол барлық қателік атаулыны, барлық бұрмалауларды теріске шығаратын көзқарас» (Сонда. 87-п.).

Қарақалпақ жерінде Азамат соғысы жылдарында амалсыз жүргізілген «соғыс коммунизмі» саясаты 1929 жылғы аштықта ашықтан-ашық тағы қолданылды. Жоғарғы органдар гричмандық топтың сөзін әрқашанда қуаттап, «ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс» болды. Тіптен, кедей мен орташаның өзі де басқару жұмысынан тысқары қалдырылды. Кедей-кепшіктерді партия ұясы мен ауылдық кеңестер көзге де ілмеді. Айта кеткен жөн, ҚАО-ның солтүстік аудандарындағы ауылдардың көпшілігінде бір жылға арнап жан басына 12 пұттан ғана астық берілетін тәртіп орнатылып, ал қалған артық астықтың бәрін елден тартып алып, ортақ қамбаға құйды. Тіпті, аулаларға тінту барысында табылған артық астықты сыпырып алып, оларды қаладағы астық өткізетін жерге алып баруды талап етті. Ақысын төлеп алатын астықты да дұрыс бөлмей келді. Мысалы,

Шымбай ауданының 13-аулындағы Бекзада Тұрсынова деген жесір әйелді асқабақтан жасалған ыдысқа жасырған салмағы 27 келідей жүгерісін 25 шақырым қашықтықтағы астық өткізетін пунктке жаяу арқалап баруға мәжбүр еткен. Емшектегі жас баласын кеудесіне қысқан әйел байғұс талап етілген астықты айтқан жеріне жеткізген. Ал № 1 және № 2 ауылдардан 250 пұт астық жинап алынған. Бұл астық қамбаға құйған кезде 250 емес, 266 пұт болып шыққан. Артық 16 пұт астықтың ақшасын диқандарға қайтармай, қабылдап алушылар өздері сіңіріп кеткен.

Сонымен қатар үйреншікті әдетке айналған жай мақташылар да өз өнімдерін тапсыру үшін, кәперәтивке осылай әкеліп сергелдеңге түсіп, жата-жастана 3-4 күн бойы сабылып кезек күтіп жүретін. Мұны көріп отырған жергілікті партия және кеңес органдары мақта өнімдерін тездетіп қабылдап алуды ұйымдастырудың орнына жұрттың уақытын босқа алып, елді сенделтіп қоятын.

Осындай қиыншылықтары бола тұра мақта егістігінің жалпы көлемі 1929 жылы 2-3 есеге дейін көбейтілді. Осыған сәйкес, әрине, мақта даярлау жоспары да өсті. 1929 жылы ҚАО бір миллион 800 мың пұт мақта даярлап, мемлекетке өткізуге міндеттенді. Мақта шаруашылығы мұнда экстенсивті негізде жүргізілді. Өйткені суландыру жүйелері әлі де игерілмей жатқан сала болатын. Оның үстіне бұрын малшаруашылығын кәсіп етпеген халық мақта өсірумен қалай айналысу керектігін де білмейтін.

Еңбекші халықты наразы ете түскен тағы бір мәселе – ауылшаруашылығы салығын салу мәселесінде әділетсіздіктің орын алуы еді. Мысалы, көтеріліс болған Тақтакөпір ауданында 1928 жылы 26 қожалыққа 9000 сомнан жеке салықтар салынса, ал 1929 жылы неге екені түсініксіз, 13-ақ қожалыққа 4500 сом көлемінде ғана салықтар салынған. Әрине, мұндай қожалықтар санының кенеттен екі есеге азаюы жоғарғы органдарда күдік туғызды да, мұны тексеру үшін арнайы комиссия шығарылды.

Комиссия аудандағы қожалықтарды тексере келе, мұнда салық төлеуге тиісті 63 ауқатты қожалық бар екенін анықтады. Дегенмен де комиссияның осы қорытындысын, аудандық партия комитеті тек Мәскеуден Коммунистік партияның ОК-нен келген Гричманов бастаған топтың қысымымен дұрыс деп табылды.

Шынында да, тамыр-таныстықпен немесе әртүрлі жолдармен жергілікті және аудандық деңгейдегі басшыларға пара беру арқылы кейбір ауқатты семьялар ебін тауып, салық төлеуден жалтарып кел-

ген деуге негіз бар. Мысалға, Барлықбай Нұрымовтың өзін алалық. Бұл құжаттар бойынша Тақтәкәпір наразылығын басқарған ауқатты қожалық иесі. Мұның рас-өтірігін анықтау қазір көп қиындық тудырып отыр. ОГПУ оны осындағы контрреволюциялық топтың басшысы деп те шығарды. Ал енді осы Нұрымов жалпы тізімде байлар қатарына жатқызыла тұрса да, үкіметке жылына 5-ақ сом салық төлеп келген.

Осындай көзге ұрып тұрған кемшіліктер кездескендіктен, Мәскеуден келген партиялық топ Қарақалпақ жерінде әлі де байлар қожалықтары толық айқындала және анықтала қоймаған деген жалған шешімге келді.

Оның үстіне шындығында да халық Коммунистік партияның күштеу жолымен жүргізіліп жатқан саясатын түсіне алмай дал болды. Халыққа мән-жайды жан-жақты түсіндірудің орнына, ауылдық кеңестер милицияның күшімен Коммунистік партияның нұсқауларын әкімшілік жолымен орындауға құлшына кірісті. Партия ұялары да жоғарыдан берілген жарлықтарға бас шұлғып, төменнен айтылған қандайда болмасын сын атаулыға күдікпен қарады. Коммунистер арасында өзара сын деген атымен болмады. Ауыл халқы коммунистер ұйымдастырмақ болған социалистік жарыс дегенді де ұға қойған жоқ.

Оның үстіне милицияның өзі де көзбояушылықтың ерекше үлгісін көрсетіп, байлардан тартылып алынған заттарды аукцион арқылы сатуды ұйымдастырды. Бірақ, шын мәнінде, ол дүние-мүлікті партия, кеңес қызметкерлерімен бірге милиционерлердің өздері түкке тұрмайтын арзан бағалармен сатып алысты. Бұған жекелеген нақты дәлелдерді келтіруге болады. Мысалы, Халхабад ауылында ишан Изишанқалының киіз үйі мүлде арзанға сатылды. Оның сол кездегі шын мәніндегі бағасы 600-700 сом ғана болған болса, оны аға милиционердің өзі-ақ ешкімді маңынан жүргізбей, небәрі 170-ақ сомға сатып алды. 150 сом тұратын кілем мен текеметті жергілікті партия ұясының хатшысы бар болғаны 50-ақ сом ақшаға сатып алды. Осынау әділетсіз сауданы базарға келген іске ешбір қатысы жоқ диқандар базар алаңында өз көздерімен көріп, өкімет пен партия адамдарының пиғылдары қандай екеніне куә болды.

Тақтәкәпір оқиғасы. Мәскеуден, ОК-тен арнаулы топтың келуі жергілікті кеңес аппаратын «әлеуметтік бөтен элементтер» деп аталатындардан тазалау науқанын бастап берді. Дәл осындай жаппай тазалау партия ұйымдарында да шұғыл жүргізілді. Нәтижесінде 300-ге тарта адам партиядан шығарылса, тағы да осыншама адам

кеңес аппаратынан жұмыстан қуылды. Бұлардың көбісіне байсың, ишансың, басмашсың немесе басмашылық қозғалыс басшысысың деген айыптар тағылды. Яғни бұл адамдардың көпшілігі өткендегі қателігі үшін айыпталды. Мысалы, Ады Жәлел-Мақсұм Исмагуллаев мешіт бағып, онда имам ұстаған. 1928 жылға дейін діни оқуды ұйымдастырған ишанның баласы болғаны үшін кінәлі болды. Әкесі дінбасы болғанымен, ол өзі 1920 жылдан БК(б)П Шымбай партия комитетінің қызметкері. Ал 1922 – 1923 жылдары ҚАО-ның облыстық сотының төрағасы ретінде жауапты қызметтер атқарған еді. Оны айыптау кезінде оған Кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық ұйымның белсенді мүшесі және ұйымдастырушысы, түркімен басмашыларымен және Жұнайт ханмен байланыс орнатушы деген айыптар тағылды. Шындығы солай ма? Дегенмен де, біздің қолымызда осы айыптарды растайтын ешқандай да нақты құжат жоқ.

Немесе басқа бір адамды, Ерназаров Қожахметті мысалға аламыз. Ол Кегейлі ауданындағы 5-ауылдың байының баласы ретінде кінәланды. Ол 1919 – 1920 жылдардағы контрреволюциялық көтеріліске белсене қатысып, сонда жүзбасы болып, жасақ басқарды және шайқастарға қатысты деген кінә тағылды. Ол 1922 жылдан 1925 жылға дейін болыстық атқару комитетінің төрағасы қызметінде болған еді. 1925 жылы пара алды деген айыппен жауапқа тартылды. Тақтакөпір оқиғасынан кейін оған Кегейлі ауданындағы контрреволюциялық ұйымды басқарды деген айып тағылды.

Әрине, Азамат соғысы жылдарында біресе басмашылар, біресе қызылдар жағына шығып, көп толқығандар баршылық. Тіптен, Ресейдің өзінде бірталай әскери қолбасылардың алғаш ақтар армиясында болып, кейіннен қызылдар жағына өткені мәлім. Біздің ойымызша, бұл аумалы-төкпелі жылдар үшін адамды айыптау негізсіз еді. Кегейлі ауданындағы контрреволюциялық ұйым туралы мәселеге келсек, оның шынында да жұмыс істегенін бұлтартпай дәлелдейтін дерек қолда жоқ.

Ал енді байлар мен ишандардың Тақтакөпір бас көтеруіне белсене қатысуына ықпал жасаған факторлардың бірі – Кеңес өкіметі жүргізбек болып, белсенді даярланған жер-су реформасын олардың қаламауы деуге негіз бар. Бұл реформаның кедейлер мүддесіне жұмыс істейтіні даярлық шараларды жүргізу кезінде ашықтан-ашық айтылды да (Аталған архивте, 57-59-пп.).

Қарақалпақ жеріндегі байлар мен ишандардың осы жылдары қайтадан жандана бастаған Хиуа (Хорезм) өңіріндегі басмашылық

қозғалысқа бүйрегі бұрғанын теріске шығаруға болмас. Басмашылық қозғалыстың «дәстүрлі экономикалық және әлеуметтік құрылымды» сақтап қалуды мақсат еткенін өзімізді былай қойғанда, шетелдік М. Олкот тәрізді тарихшылар жазып кетті емес пе.

Бұл жағынан алып қарағанда, байлар мен ишандардың басмашылармен мақсаттас болғаны рас деп ойлаймыз.

Мәскеуден келген партиялық топ және ОГПУ қызметкерлері мұнымен қанағаттанбай, қолдарында ешқандай нақты дәлелдері болмаса да, Тақтәкөпірдегі оқиғамен Ходжикентте, Қостанай өңірінде болған көтерілістерге өзара саяси байланыс бар деп топшылады. Сондай-ақ Хиуа алқабындағы қайта жандана бастаған басмашылар қозғалысымен Сырдария округіндегі және Қырғызстандағы басмашылық әрекеттердің өзара байланыстары бар деп қисынсыз қорытындылар жасады (60-п.). Бұл басмашылардың ынтымақтаса әрекет еткендерін, бірінің-біріне көмек немесе қол ұшын бергенін ешбір ресми құжаттан кездестіре алмадық.

Біздің ойымызша, ОГПУ органдары жекелеген адамдарға үздіксіз қысым, зорлық жасау арқылы олардың Орта Азия мен Қазақстандағы наразылықтар мен басмашылық қозғалыстардың өзара байланыстарын мойындаған жалған жауаптар алып, соны негізгі дәлел етіп отыр.

Сондықтан да Сталинге және Голощекинге келіп түсіп жатқан олардың құжаттарында нақты дәлелдер келтірілмесе де, өздерінің жоғарыдағы пікірлерін растаушылық берік орын алды. Енді сондай құжаттың бірін ықшамдап келтірелік:

«Аса құпия

*БК(б)Л Қазақ өлкелік комитетінің жауапты хатшысы
жолдас Голощекинге*

Филипп Исаевич!

Біздегі барлық материалдарды жөнелтіп отырмын...

1. Облыстағы (ҚАО – Т. О.) саяси жағдай туралы. «Басмашылық қозғалыс әлі жойылған жоқ. Тап күресінің өрши түсуіне және байлар мен ишандар элементтеріне шабуылдың басталуына байланысты контрреволюциялық күштердің ашық таптық бас көтерулері қайталануы мүмкін» (Обкомның 18/XI-29 ж. шешімінен үзінді). ...Мүмкін болатынын: 1) басшылары (басмашылық қозғалыстың – Т. О.) жасырынып жүр; 2) (ҚАО – Т.О.) Түркімен басмашыларының ұясы Қарақұммен көрші орналасқан; 3) біздегілердің Ташауыз және Хорезм округіндегі басмашылармен ғана емес, сонымен бірге

шегараның арғы бетіндегілермен де байланысы бар екені расталуда (бөліп көрсеткен біз – Т. О.).

2. Тақтакөпірдің (бас көтеруді айтып отыр – Т. О.) себептері тура-лы... 2/Х-дегі Өлкелік комитеттің шешімі дұрыс болып табылады...

Коммунистік сәлеммен П. Варламов 26 қараша 1929 жыл» (Сон-да. 17-т., 348-іс, 67-69-п.).

Иә, хатта әртүрлі округтердегі, тіптен шетелдегі басмашылар-мен байланыс тағы да расталады. Бірақ бірде-бір салихалық құжат немесе нақты дәлел жоқ, мұндай жалпылама берілген сипаттамаға қалай сенерсіз.

Тақтакөпірдегі бас көтеру жойылған соң, Жоғарғы кеңес және партия органдары төмендегідей шараларды жүзеге асыруға кірісті: коммунистерден топтасқан және Осоавиахим мүшелерінен жасақ-талған әскери отрядтар Тақтакөпірде көрші қалалар соғыс жағда-йында деп жарияланды. Базарлар жабылды. Басарашылықпен қалай күресу керек деген мәселе барлық партия және кеңес органдарында қызу талқыланып, шаралар белгіленді. Партия саясатын жүргізуде әртүрлі асыра сілтеулер мен бұрмалауларға жол бермеу қажеттілігі де айтылды.

Әскери жағынан шұғыл шаралар жүзеге асырыла бастады. Хиуа-да тұрған 84-атты әскер полкі осы маңға наразылыққа қатысқан салт аттыларды іздеп тауып, жойып жіберуге тапсырма алды. Оған кө-мекке Түркімен атты әскер бригадасының 2 эскадроны келіп жетті. Барлық әскери операцияларға басшылық жасау ісін бригада коман-дирі Мелкумов өзі қолына алды. Ал енді ГПУ органдарының жұмы-сына басшылық ету және оларды өзара үйлестіру ісі Қазақстан ПП ОГПУ-нің орынбасары Альшанскийге тапсырылды (Сонда. 61-п.).

БК(б)П ОК-нен келген топ та алғашқы күннен бастап әскерилер-мен, ГПУ органдарымен тізе қосып, белсенді жұмыс істеді. Олар Хиуа алқабының жалпы жағдайымен танысып, барлық ұйымдар-дың басмашыларға қарсы әрекеттерін үйлестіруге күш салды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін топ үшке бөлінді: жаңа Үргеніште, Ташауызда және Шымбайда ұйымдастыру жұмыстарын жүргізді. Олар ауылдар мен қыстақтарда 28 қазаннан 20 қарашаға дейін бо-лып, барлығы ҚАО-ның 6 ауданын аралады, Хорезм округінің орта-лығында және Хиуа ауданында, сондай-ақ ішінара Ташауыз округінде болды. 10 ауылдық кеңестер мен 6 аудандық ұйымның басшы-лары тексерілді. Олар 15.000-нан астам диқандар еңбек етіп жатқан «қазу» жұмысымен танысты (Сонда. 65-п.).

Ал енді Тақтакөпірдегі оқиғадан Голощекин басқарған Қазақ өлкелік партия комитеті қандай тағылым алды дегенге тоқталайық.

Бұл мәселеге байланысты нақты қорытындылар Қазақ өлкелік партия комитетінің біз жоғарыда стенограммасында үзінділер келтірген, 1930 жылы 2 қаңтарда және 7 қаңтарда болған жабық бюро мәжілістерінде қабылданған қаулыларда жасалды. Соңғы қаулы «Қарақалпақиядағы Бостандық және Батпаққара аудандарындағы контрреволюциялық бас көтерулерге саяси бағаны бекіту» деп аталады.

56

Тақтакөпір оқиғасы осылай контрреволюциялық бас көтеру ретінде сипатталды. Қаулыда бұл оқиғаны контрреволюциялық ұйым құрғаны жөнінде ешқандай нақты дәлел болмаса да, қайдағы бір «Ауғанстанмен, Персиямен және солар арқылы ағылшындармен байланыстың» болғаны туралы аңыз ресми түрде мақұлданды.

Үкімет пен партияның күштеу саясатын өмірге енгізудегі асыра сілтеулер мен озбырлықтар туралы бұл қаулыда негізгі кінәні байлар мен ишандарға үйіп-төкті. Онда мынандай жолдар бар: «...бұны мынамен дәлелдейді. Қарақалпақтағы бас көтерудің негізгі басшылары 8 ишан, 18 бай (олардың ішінен 5 бұрынғы коммунистер және партиядан шығарылған партия, кеңес қызметкерлері) және тек орташалар (бұрын олар бай болғандар) ғана емес, бас көтеруге қатысқан негізгі кадрлардың бұрынғы басмашылар болуы, оларға қосылған халықтың барлық саны 200-ге жетуінің айғағы оларды көп халықтың қолдамағанын дәлелдейді» (348-іс, 186-п.).

Әрине, Тақтакөпір оқиғасына байлар мен дінбасыларының белсене қатысқанын ешкім теріске шығара қоймас. Ал енді олардың дүние-мүлкіне ғана емес, жеке бастарына, отбасыларына төнген қауіпті кім теріске шығара алады. Бұрынғы коммунистер мен Кеңес қызметкерлерінің наразылыққа қатысу себебінің сыры, міне осында жатыр деп ойлаймыз. Сондықтан ауқаттылардың өздерін-өздері қорғау мақсатымен сталиндік қатыгез тәртіпке қарсы наразылық білдіруін контрреволюциялық деп сипаттау түбірінен қате баға.

Айта кеткен жөн, үстем тапты жою ұранын ашықтан-ашық көтерген сталиншіл большевиктер бейбіт келісімдерді емес, күш қолдануды негізгі құрал етті. Бассауғалап, амалсыз атқа қонғандар ешкіммен де бейбіт келіссөздер жүргізбеді, ал большевиктер болса қан төгуден еш тартынған жоқ. Аталған қаулыдағы мына жолдар осының дәлелі: «Контрреволюциялық элементтердің деревнядағы, ауылдағы және қыстақтағы белсенділігін байқап және Қазақстан-

ның бүкіл территориясында бас көтерулер мүмкіндігін уақытында және жылдам жойып жібере алатын ешқандай қарулы күштердің жоқ екенін ескеріп, ОК-тің (Орталық Комитетінің – *Т. О.*) алдына Петропавлда, Ақтөбеде және Шымкентте қарулы күш ұйымдастыру туралы мәселе қою қажет» (Сонда. 188-п.).

Қаулыда сонымен қатар Қазақстанның округтік партия комитеттеріне әрбір ауданда коммунистік отрядтар деп аталатын қарулы отрядтар құру туралы да ұсыныс жасады. Бір сөзбен айтқанда, Тақтәкөпірден бастап, барлық жер-жерлерде 1929 – 1931 жылдары болған ұлттық дамуды, діни нанымды, мал-мүлкін жеке басы мен отбасын зорлық-зомбылықтан, тонаудан және жойып жіберуден қорғау үшін амалсыз бас көтерген адамдар наразылықтарына үкімет әскерді қарсы қойды.

Бұл Сталин, Голощекин тәрізді большевиктер басқарған қатал тәртіптің шын мәнінде кінәсіз халықты аштықтың ашық апанына дүркірете қуған сәті еді.

Демек, мұның нақты бастау алған жері – Тақтәкөпір оқиғасы болды. Иә, бәрі де Тақтәкөпірден басталды.